

**ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΕΧΝΩΝ
ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ**

**Ο ΕΘΝΙΚΟΣ ΔΙΧΑΣΜΟΣ (1915-1917) ΜΕΣΑ ΑΠΟ
ΤΟ ΤΥΠΟ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ**

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Γ. ΛΟΥΚΑΣ

ΜΑΪΟΣ 2022

**ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΕΧΝΩΝ
ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ**

**Ο ΕΘΝΙΚΟΣ ΔΙΧΑΣΜΟΣ (1915-1917) ΜΕΣΑ ΑΠΟ
ΤΟ ΤΥΠΟ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ**

**Διατριβή η οποία υποβλήθηκε προς απόκτηση εξ
αποστάσεως μεταπτυχιακού τίτλου σπουδών στη Νεότερη
και Σύγχρονη Ιστορία στο Πανεπιστήμιο Νεάπολις**

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Γ. ΛΟΥΚΑΣ

ΜΑΪΟΣ 2022

Πνευματικά δικαιώματα

Copyright © **ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Γ. ΛΟΥΚΑΣ, 2022**

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Η έγκριση της διατριβής από το Πανεπιστημίου Νεάπολις δεν υποδηλώνει απαραίτητως και αποδοχή των απόψεων του συγγραφέα εκ μέρους του Πανεπιστημίου.

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	10
Ιστορικό περίγραμμα	12
<u>Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι</u>	12
<u>Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος</u>	14
Ο Εθνικός Διχασμός	17
<u>Η πορεία προς τον Διχασμό</u>	17
<u>Η ώρα της επιλογής</u>	20
<u>Οι συνέπειες του Εθνικού Διχασμού</u>	30
Εθνικός Διχασμός και Τύπος	33
<u>Ο ελληνικός Τύπος</u>	34
<u>Ο Τύπος της Κρήτης για τον Εθνικό Διχασμό</u>	37
Επίλογος	59
Βιβλιογραφικές αναφορές	64
Παράρτημα	67

Ονοματεπώνυμο Φοιτητή :

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Γ. ΛΟΥΚΑΣ

Τίτλος Μεταπτυχιακής Διατριβής:

Ο ΕΘΝΙΚΟΣ ΔΙΧΑΣΜΟΣ (1915 – 1917) ΜΕΣΑ
ΑΠΟ ΤΟΝ ΤΥΠΟ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Η παρούσα Μεταπτυχιακή Διατριβή εκπονήθηκε στο πλαίσιο των σπουδών για την απόκτηση
εξ αποστάσεως μεταπτυχιακού τίτλου στο Πανεπιστήμιο Νεάπολις και εγκρίθηκε στις
..... [ημερομηνία έγκρισης] από τα μέλη της Εξεταστικής
Επιτροπής.

Εξεταστική Επιτροπή:

Πρώτος επιβλέπων (Πανεπιστήμιο Νεάπολις Πάφος).....[ονοματεπώνυμο, βαθμίδα,
υπογραφή]

Μέλος Εξεταστικής Επιτροπής:[ονοματεπώνυμο, βαθμίδα,
υπογραφή]

Μέλος Εξεταστικής Επιτροπής:[ονοματεπώνυμο, βαθμίδα,
υπογραφή]

Ευχαριστίες

Ευχαριστώ, από καρδιάς, τον επίκουρο καθηγητή κύριο Αντώνη Κλάψη, που ως επιβλέπων καθηγητή, στην διατριβή μου, με βοήθησε στην αναζήτηση των πηγών αλλά και χωρίς την συνολική του βοήθεια, με τις επισημάνσεις και τις συμβουλές του, δεν θα μπορούσε να ολοκληρωθεί αυτό το πόνημα.

Ευχαριστώ την, ακαδημαϊκή μου σύμβουλο, καθηγήτρια Αικατερίνη Παπαζαχαρία, που χάρη στην πρόταση της, συντάχθηκε η παρούσα διπλωματική εργασία.

Τέλος, ευχαριστώ όλους τους καθηγητές μου, για την συνολική συνεργασία και τις εποικοδομητικές συζητήσεις που είχαμε. Τους οφείλω πολλά.

Αφιερώνεται σε όλους τους συναδέλφους μου, αλλά και υποψήφιους ερευνητές, που αποφασίζουν να ασχοληθούν με θέματα δύσκολα, βάζοντας και αυτοί, με τη σειρά τους, ένα ακόμα λιθαράκι στην αναζήτηση και αποτύπωση της αλήθειας αλλά και βοηθώντας να συμπληρωθεί, ένα ακόμα κενό, ενός κομματιού, της Ιστορίας.

Περίληψη

Με την παρούσα εργασία προσπαθούμε να αναλύσουμε την περίοδο του **Εθνικού Διχασμού**, μίας περιόδου από το 1915 έως το 1917. Και αναζητούμε στον **Τύπο της Κρήτης** πως καταγράφηκε αυτή η περίοδος.

Η Ελλάδα μέσα από τους βαλκανικούς πολέμους βγαίνει κερδισμένη εδαφικά αλλά και ηθικά, από αυτό τον αγώνα. Στην Ευρώπη ξεσπά ο Α΄ παγκόσμιος πόλεμος και οι αντίπαλες δυνάμεις, Αντάντ και Κεντρικές Δυνάμεις, ζητούν η Ελλάδα να πάρει, η καθεμία το μέρος τους. Η σύγκρουση μεταξύ δύο σημαντικών προσωπικοτήτων, του Βασιλιά Κωνσταντίνου και του πρωθυπουργού του, Ελευθέριου Βενιζέλου είναι αναπόφευκτη. Δύο διαφορετικές γνώμες συγκρούονται, δύο διαφορετικές πολιτικές, που οδήγησαν την χώρα, στον Εθνικό Διχασμό.

Αποκορύφωμα του Διχασμού ο χωρισμός της Ελλάδας στα δύο, με την επαναστατική κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης και την δημιουργία της κυβέρνησης της Εθνικής Άμυνας αλλά και ο αποκλεισμός του λιμανιού του Πειραιά και η εισβολή των Γάλλων στην Αθήνα, όπου απαίτησαν την παραίτηση και εξορία του Βασιλιά. Ο Βενιζέλος, επιστρέφει Αθήνα και εντάσσει την χώρα στο πλευρό της Αντάντ.

Εξετάζουμε τον Ελληνικό Τύπο της περιόδου που δεν θα μπορούσε να μείνει αμέτοχος σε αυτή τη σύγκρουση. Αναφερόμαστε στο Τύπο της Αθήνας και στις εφημερίδες που παίρνουν ξεκάθαρη θέση, υπέρ της μίας ή άλλης πλευράς.

Συνεχίζουμε την περιήγηση μας στον Τύπο της Κρήτης. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος γεννημένος αλλά και ξεκινώντας, την πολιτική του καριέρα, στην Κρήτη, ως πρώτος πρωθυπουργός της Κρητικής Πολιτείας αλλά και πρωταγωνιστής στην επανάσταση του Θερίσου, για την Ένωση με την Ελλάδα, δεν θα μπορούσε, να μην έχει την εύνοια των Κρητικών εφημερίδων. Εξετάζουμε τις εφημερίδες **Ίδη, Κρητική Επιθεώρηση, Νέα Εφημερίς, Ημερησία, Εσπερινός Ταχυδρόμος**.

Στον Επίλογο, καταλήγουμε στα συμπεράσματά μας, όλων αυτών που εξετάσαμε. Ο Εθνικός Διχασμός δημιούργησε και άφησε πληγές ανεπούλωτες.

Summary

With the present work we are trying to analyze the period of **National Schism**, sometimes called The Great Division, a period from 1915 to 1917. And we search to the **press of Crete**, how this period was reported.

Greece through the Balkan wars exits victorious morally and bigger, from the conflicts. In Europe happens the first world war and the two opponents, Entente and Central powers ask from Greece to be allied with them. The conflict of two very important personalities, king Constantine and the prime minister Eleutherius Venizelos is inevitable. Two different opinions collide, two different policies, that guide the country to the National Schism.

The highlight of the Division was the separation of Greece in two, with the revolutionary- temporary government of Salonica and the creation of the government of National Defense, but also the blockade of Piraeus port and the invasion of French troops in Athens, by demanding the resignation and the exile of the king. Venizelos returns to Athens and take officially the part of Entente.

We search the Greek press of the period who take, obviously, part in this conflict. We refer to the press of Athens and to the newspapers who take a clear position to one or another part.

We continue to the searching of the press of Crete. Eleutherius Venizelos born and starting his political career in Crete, as the first prime minister in Kritiki Politeia, but also a leading personality of Therissos revolution, for the union with Greece had the favor of the Cretan press. We study the newspapers *Idi*, *Kritiki Epitheorisi*, *Nea Efimeris*, *Imerisia*, *Esperinos Taxydromos*..

At the Epilogue we make our conclusions, in base of what we searched and found. The National Schism created and let many wounds, unhealed.

Εισαγωγή

Το πρώτο τέταρτο του 20ού αιώνα υπήρξε ιδιαίτερα ταραχώδες για την Ευρώπη, αλλά και για την Ελλάδα. Ιδιαίτερα τις πρώτες δύο δεκαετίες, η χώρα βρέθηκε σε συνεχείς πολεμικές διαμάχες με τις γειτονικές χώρες, έχοντας να αντιμετωπίσει διαρκείς κινδύνους.

Το τέλος των Βαλκανικών Πολέμων κάθε άλλο παρά έφερε την ειρήνη στα Βαλκάνια και την ευρύτερη περιοχή. Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι υπήρξαν η μεγάλη, ιστορικά, στρατιωτικά και γεωγραφικά, επιτυχία της χώρας, καθώς η νικηφόρα έκβασή τους διπλασίασε, σχεδόν, τα ελληνικά εδάφη, ενώ παράλληλα δημιούργησε την πίστη πως η εκπλήρωση της Μεγάλης Ιδέας ήταν πιο κοντά από ποτέ.

Έναν, μόλις, χρόνο μετά το τέλος των Βαλκανικών Πολέμων θα ξεσπούσε ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, ο οποίος θα όριζε τη μοίρα της Ευρώπης και, γενικότερα, των ευρωπαϊκών κρατών για τις επόμενες δεκαετίες. Μέχρι, τουλάχιστον, να ξεσπάσει ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος.

Αργά ή γρήγορα η Ελλάδα θα έφτανε στο σημείο να πρέπει να επιλέξει αν θα συμμετέχει ή όχι στον Πόλεμο και, φυσικά, με ποια από τις δύο (2) πλευρές θα τασσόταν. Αυτή η απόφαση θα οδηγούσε σε μεγάλη διαμάχη μεταξύ του πρωθυπουργού Ελευθερίου Βενιζέλου και του Βασιλέως Κωνσταντίνου, η οποία θα έπαιρνε πολύ μεγάλες διαστάσεις. Ο εξωτερικός παράγοντας, οι Μεγάλες Δυνάμεις, θα έπαιζαν μεταξύ άλλων, όπως τόσες φορές στο παρελθόν, σημαντικό ρόλο στις αποφάσεις.

Οι δύο άνδρες έθεσαν στο επίκεντρο των αποφάσεών τους, εκείνη την οποία θεωρούσαν ως την ενδεδειγμένη, για τη χώρα, λύση. Η διαφωνία τους ήταν πλήρης και οι λόγοι πολλοί. Η ανατροφή και η εκπαίδευση του Κωνσταντίνου από τη μία και οι βλέψεις του Βενιζέλου από την άλλη οδηγούσαν τη χώρα σε ένα σημείο το οποίο φαινόταν αναπόφευκτο.

Η μεταξύ τους διαμάχη δεν έμεινε αποκλειστικά στο πολιτικό πεδίο, αλλά επηρέασε άμεσα την ίδια την ελληνική κοινωνία, οδηγώντας την στο διχασμό. Ταυτόχρονα, όμως, τα γεγονότα των ετών 1915-1917 και ιδιαίτερα η τελική έκβασή τους, ανέδειξαν την πολύ μεγάλη ισχύ του Ελευθερίου Βενιζέλου και το έρεισμα που είχε στην ελληνική κοινωνία της δεύτερης δεκαετίας του 20ού αιώνα. Είναι, άλλωστε,

η περίοδος που δε θα ήταν υπερβολή να ειπωθεί πως έμοιαζε και ήταν απόλυτος κυρίαρχος της ελληνικής πολιτικής σκηνής.

Στη διαμάχη μεταξύ των δύο (2) ανδρών σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε ο Τύπος, ιδιαίτερα των Αθηνών, ο οποίος σε πολλές περιπτώσεις τάχθηκε υπέρ της μίας ή της άλλης πλευράς, διατηρώντας και αυξάνοντας το μίσος που αναπτύχθηκε. Ταυτόχρονα, όμως, αποτελεί μία πολύ σημαντική ιστορική πηγή, ώστε να κατανοήσουμε τις κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες της εποχής, όπως και τα γεγονότα που οδήγησαν στις διχαστικές καταστάσεις.

Ο Τύπος της εποχής θα βρεθεί στο επίκεντρο της εργασίας, με επίκεντρο τις εφημερίδες της Κρήτης και συγκεκριμένα την εφημερίδα «*Νέα Εφημερίς*», που εκδιδόταν στην Κρήτη, γενέτειρα του Ελευθερίου Βενιζέλου και, συγκεκριμένα, στην πόλη του Ηρακλείου. Μέσα από άρθρα της εποχής, σε συνδυασμό με τις ιστορικές πηγές θα φανερωθεί η οπτική με την οποία προσέγγισε ο κρητικός Τύπος τη διαμάχη των δύο ισχυρών ανδρών και, εν γένει τον διχασμό που προκλήθηκε.

Ο Τύπος αποτελεί μία από τις σημαντικότερες ιστορικές πηγές για την εποχή, καθώς καταγράφει την καθημερινότητα της χώρας και των πολιτών της, αποδίδοντας παράλληλα, τις σκέψεις και τα συναισθήματα των πολιτών σε μία τόσο δύσκολη εποχή. Μάλιστα, ο Τύπος της Κρήτης έχει έναν επιπλέον ενδιαφέρον, καθώς μπορούμε να δούμε πώς προσέγγιζε και διαχειριζόταν τα γεγονότα και τις αποφάσεις της περιόδου στο νησί από το οποίο καταγόταν ο Ελευθέριος Βενιζέλος.

Η περίοδος του Εθνικού Διχασμού, όπως ονομάστηκε το διάστημα μεταξύ 1915-1917, στιγματίστηκε από δραματικά γεγονότα στους κόλπους της ελληνικής κοινωνίας, κατέδειξε το βαθύ διχαστικό κλίμα που ενυπήρχε στους κόλπους της, ενώ παράλληλα ανέδειξε προβλήματα που υπήρχαν από το παρελθόν και, όπως αποδείχθηκε, δεν είχαν ακόμη ξεπεραστεί.

Οι συνέπειες αυτής της περιόδου έμελλε να αφήσουν βαθιά το στίγμα τους στο εσωτερικό της ελληνικής κοινωνίας. Οι διώξεις που έγιναν και το μίσος που καλλιεργήθηκε, ιδιαίτερα κατά την περίοδο των Νοεμβριανών, δημιούργησε ένα άσβεστο πάθος για εκδίκηση, το οποίο νωρίς έγινε εμφανές και φάνηκε αδύνατο να σβήσει μέσα από τα γεγονότα των δεκαετιών που ακολούθησαν.

Ιστορικό περίγραμμα

Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι

Δύο, μόλις, χρόνια πριν ξεσπάσει ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, η κατάσταση στα Βαλκάνια ήταν πολεμική, προϊόν των δύο Βαλκανικών Πολέμων των ετών 1912 - 1913. Τον Οκτώβριο του 1912 ξέσπασε ο Α΄ Βαλκανικός Πόλεμος, ο οποίος βρήκε τις Βαλκανικές χώρες, την Ελλάδα, τη Σερβία (με το Μαυροβούνιο) και τη Βουλγαρία να επιτίθενται στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, ώστε να την εκδιώξουν από την περιοχή¹.

Κατά την περίοδο μεταξύ του Οκτωβρίου του 1912 και του Μαΐου του 1913, περίοδος που διήρκεσε ο Α΄ Βαλκανικός Πόλεμος, οι επιτυχίες των συμμαχικών βαλκανικών δυνάμεων ήταν μεγάλες. Για την Ελλάδα, μάλιστα, υπήρξε νικηφόρος και ιδιαίτερα επωφελής. Σημαντικότερα γεγονότα μπορούν να χαρακτηριστούν η απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης το βράδυ της 26ης προς την 27η Οκτωβρίου του 1912 και των Ιωαννίνων την 21η Φεβρουαρίου 1913, η οποία σήμανε την απελευθέρωση όλης της Ηπείρου². Η απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης επετεύχθη λίγες, μόλις, ώρες πριν φθάσουν οι Βούλγαροι στην περιοχή και πέσει σε βουλγαρικά χέρια³.

Το τέλος του πολέμου ήρθε με τη Συνθήκη του Λονδίνου στις 30 Μαΐου του 1913, όπου οι Μεγάλες Δυνάμεις διαδραμάτισαν και πάλι σημαντικό ρόλο. Αποτέλεσμα αυτής ήταν να τεθούν σε συζήτηση τα ζητήματα των νησιών του Αιγαίου, εκτός ωστόσο από την Κρήτη, η τύχη της οποίας θα αποφασιζόταν λίγους μήνες αργότερα, παρόλο που η Οθωμανική Αυτοκρατορία παραιτήθηκε των όποιων δικαιωμάτων της στο νησί⁴.

¹ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* (1977), "Τόμος ΙΔ΄: Νεώτερος Ελληνισμός από το 1881 έως το 1913", Οικονομίδης, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.

² Όπ. π., σ.

³ Βερέμης, Θ. (2004). *Βαλκάνια: από τον 19ο ως τον 21ο αιώνα δόμηση και αποδόμηση κρατών*, Αθήνα: Πατάκης, σ. 49.

⁴ Γιαννουλόπουλος, Γ. (1999). *Η Ευγενής Μας Τύφλωσις. Εξωτερική πολιτική και "εθνικά θέματα" από την ήττα του 1897 έως τη μικρασιατική καταστροφή*, εκδ. β΄, Αθήνα: Βιβλιόραμα, σ. 221.

Η απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης από τον ελληνικό στρατό και η παράδοσή της στην Ελλάδα υπήρξε το σημείο τριβής μεταξύ της Ελλάδας και της Βουλγαρίας, η οποία επιθυμούσε την κατάληψή της, ώστε να μπορέσει να έχει μία έξοδο στο Αιγαίο, ελέγχοντας το λιμάνι της πόλης. Ζητώντας, παράλληλα, από τη σερβική πλευρά να τηρήσει τη μεταξύ τους πρόσφατη συμφωνία για τα ζητήματα της Μακεδονίας, φανερωνόταν πως πολύ δύσκολα θα μπορούσε να αποφευχθεί μία νέα πολεμική σύρραξη στην περιοχή⁵.

Πράγματι, έναν μήνα μετά τη Συνθήκη του Λονδίνου, στις 29 Ιουνίου του 1913, ξέσπασε ο Β΄ Βαλκανικός Πόλεμος, μεταξύ της Βουλγαρίας από τη μία πλευρά και της Ελλάδας με τη Σερβία από την άλλη. Αν και η διάρκειά του ήταν ολιγοήμερη, καθώς τερματίστηκε έναν μήνα αργότερα, στις 31 Ιουλίου του ίδιου έτους, υπήρξε ιδιαίτερα καταστροφικός και με πολύ μεγαλύτερες, σε αριθμό, απώλειες σε σχέση με τον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο. Ήταν, όμως, ιδιαίτερα επωφελής για την Ελλάδα, η οποία προσάρτησε την Ήπειρο, το μεγαλύτερο μέρος της Μακεδονίας και την Κρήτη⁶.

Στα πλαίσια της Συνθήκης του Βουκουρεστίου, η οποία τερμάτισε τον Β΄ Βαλκανικό Πόλεμο, η Ελλάδα κατάφερε να προσαρτήσει, μεταξύ άλλων, την πόλη της Καβάλας. Το γεγονός αυτό είναι σημαντικό για τις μετέπειτα εξελίξεις, καθώς αποτέλεσε προϊόν της θετικής στάσης της Γερμανίας προς την Ελλάδα, η οποία επισφραγίστηκε και από τον γάμο του βασιλιά Κωνσταντίνου με την αδελφή του Κάιζερ, Σοφία⁷.

Δε θα πρέπει, άλλωστε, να ξεχνούμε την σπουδαία εμπορική και γεωστρατηγική θέση της πόλης, καθώς ήταν απολύτως απαραίτητη για τη Βουλγαρική πλευρά η κατοχή της, ώστε να έχει ένα ασφαλές πέρασμα στο Αιγαίο, το οποίο θα αύξανε σημαντικά τις δυνάμεις και τις δυνατότητές της, με στόχο να γίνει εκείνη η γέφυρα δύναμη της περιοχής και ρυθμιστής των γεγονότων⁸. Όπως αποδείχθηκε λίγους, μόλις, μήνες αργότερα, η επιτυχία της ελληνικής πλευράς ήταν πολλαπλάσια σημαντικότερη από ότι είχε αρχικά διαφανεί.

⁵ Γιαννουλόπουλος, όπ. π., σ. 223.

⁶ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, όπ. π., σ. 358.

⁷ Βερέμης, όπ. π., σ. 51.

⁸ Όπ. π.

Μετά τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου, η οποία αποδείχθηκε κομβική από πολλές πλευρές στο άμεσο μέλλον, η Ελλάδα αύξησε τα εδάφη της από 64.790 σε 108.610 τ. χλμ., ενώ και ο πληθυσμός της αυξήθηκε από 2.660.000 σε 4.363.000 κατοίκους.

Παράλληλα, προσάρτησε μεγάλο μέρος της Ηπείρου, όπως και της Μακεδονίας. Τα σύνορα της Βουλγαρίας ανέβηκαν προς τον βορρά μετά την προσάρτηση της Καβάλας, ενώ τέλος, προσαρτήθηκε το νησί της Κρήτης, για την οποία οι κάτοικοι από τις απαρχές κιόλας της Κρητικής Πολιτείας, στα τέλη του 1899 έδωσαν αγώνες για να την πετύχουν.

Οι επιτυχίες της χώρας στους Βαλκανικούς Πολέμους θα περίμενε κάποιος πως θα οδηγούσαν στην ευημερία και την ανάπτυξη, ενώ παράλληλα θα καταπνίγονταν τα όποια πολιτικά πάθη και οι διαφορές. Αντίθετα, όμως, όπως αποδείχθηκε, η χώρα, οι ηγέτες και οι πολίτες της δεν ήταν ακόμη έτοιμοι για να οδηγηθούν στον δρόμο της ενότητας.

Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος

Η Συνθήκη του Βουκουρεστίου μπορεί να ήταν ιδιαίτερα επωφελής για την Ελλάδα, όμως οι έριδες μεταξύ των λαών της Βαλκανικής Χερσονήσου, πόσο δε μάλλον μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας, κάθε άλλο παρά είχαν κατευναστεί. Μόλις έναν χρόνο αργότερα, το καλοκαίρι του 1914, τα δύο κράτη έφθασαν και πάλι μία ανάσα από μια - νέα - πολεμική σύγκρουση⁹.

Πράγματι, η πολεμική σύγκρουση μεταξύ των δύο χωρών φαινόταν να είναι αναπόφευκτη και μόνο ένα άλλο πολύ σημαντικό γεγονός θα μπορούσε να την αποτρέψει. Το γεγονός αυτό, το οποίο ουσιαστικά πρόλαβε τις εξελίξεις στη Βαλκανική Χερσόνησο ήταν η έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

⁹ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* (1978), "Τόμος ΙΕ΄: Νεώτερος Ελληνισμός από το 1913 έως το 1941", Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, σ. 15.

Ο Πόλεμος, όπως αποδείχθηκε, ήταν ένα γεγονός το οποίο πολύ δύσκολα, με τη σειρά του, θα μπορούσε να αποφευχθεί, καθώς οι διαμάχες στη νοτιοανατολική Ευρώπη δεν μπορούσαν να σιγάσουν, ενώ τα ισχυρά κράτη της Κεντρικής και της Δυτικής Ευρώπης, μαζί με τη Ρωσία, βρίσκονταν ήδη σε πορεία εγκαθίδρυσης της δικής τους εξουσίας στη Γηραιά Ήπειρο. Τα Βαλκάνια, όμως, όπως και στο παρελθόν, θα ήταν εκείνα τα οποία θα άναβαν τη σπίθα και θα γίνονταν το επίκεντρο της νέας διαμάχης, η οποία πήρε παγκόσμιες διαστάσεις¹⁰.

Δε θα πρέπει, άλλωστε, να ξεχνούμε τις οικονομικές και γεωπολιτικές συνθήκες οι οποίες επικρατούσαν στην Ευρώπη των αρχών του 20ού αιώνα. Η παρακμή και, ουσιαστικά, το τέλος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αποτέλεσε όχι μόνο ένα ιδιαίτερα σημαντικό ιστορικό γεγονός, αλλά δημιούργησε εντελώς νέα γεωπολιτικά δεδομένα. Την ίδια στιγμή, οι γειτονικές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας χώρες, όπως η Ρωσία και οι Βαλκανικές χώρες, έψαχναν τρόπο να επικρατήσουν σε μία περιοχή, όπου πλέον δεν υπήρχε η μεγάλη δύναμη των προηγούμενων αιώνων.

Στο κάδρο εντάσσεται και η Αυστροουγγαρία, η οποία συγκρούστηκε με τη Ρωσία για την έξοδο στο Αιγαίο και τον έλεγχο των θαλάσσιων - και όχι μόνο - εμπορικών δρόμων. Ταυτόχρονα, η ραγδαία ανάπτυξη της, βιομηχανοποιημένης πλέον, Γερμανίας δημιουργούσε νέα πεδία συγκρούσεων στην Κεντρική και Δυτική Ευρώπη, καθώς η Αγγλία, πρωτίστως, αλλά και η Γαλλία έβλεπαν τη δύναμή τους να βρίσκεται υπό απειλή¹¹.

Η κατάσταση στην Ευρώπη ήταν έκρυθμη, σχεδόν πολεμική, ήδη πριν το ξέσπασμα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Η δολοφονία του διαδόχου του θρόνου της Αυστροουγγαρίας, αρχιδούκα Φραγκίσκου Φερδινάνδου και της συζύγου στις 28 Ιουνίου του 1914 στο Σεράγεβο υπήρξε η αφορμή για να κηρύξει η Αυστροουγγαρία τον πόλεμο στη Σερβία και να εκκινήσει ο Α Παγκόσμιος Πόλεμος¹². Οι αιτίες, όμως, ήταν, όπως αναφέρθηκε, πολλές και χρειαζόταν απλώς η σπίθα που θα άναβε τη φωτιά.

Η Ελλάδα στις δύσκολες αυτές συνθήκες βρέθηκε, χωρίς να το επιδιώκει, στο πεδίο των εξελίξεων. Ο Πόλεμος λάμβανε χώρα, ουσιαστικά στη "γειτονιά" της και αργά ή γρήγορα θα έπρεπε με τον δικό της τρόπο να συμμετέχει στις πολεμικές

¹⁰ Βερέμης, σ. 10.

¹¹ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* (1978), όπ. π., σ. 15.

¹² Όπ. π.

διαδικασίες. Τα χρόνια που ακολούθησαν το ξέσπασμα του Πολέμου υπήρξαν, όπως θα δούμε στη συνέχεια, δραματικά για τη χώρα, καθώς πολιτικές και προσωπικές έριδες βρέθηκαν στο προσκήνιο, διαρρηγνύοντας τον κοινωνικό ιστό και προκαλώντας ένα βαθύ κοινωνικό και πολιτικό πρόβλημα.

Η χώρα δε θα μπορούσε να βρεθεί εκτός των εξελίξεων, όμως, ταυτόχρονα, στο εσωτερικό της κάθε έννοια ενότητας, η οποία έναν μόλις χρόνο νωρίτερα την είχε οδηγήσει στη μεγαλειώδη επικράτηση στους Βαλκανικούς Πολέμους είχε χαθεί. Λέξεις όπως ομόνοια, ενότητα, σύμπλευση, εθνικό συμφέρον, αλλά και η "Μεγάλη Ιδέα", με τις εδαφικές προσαρτήσεις που σήμαινε, ήταν παρελθόν και πεδίο διαμάχης και διχασμού.

Η χώρα, όπως θα δούμε και στη συνέχεια, έθεσε τον εαυτό της σε μία πολιτική και, εν συνεχεία, κοινωνική δίνη, η οποία την καθήλωσε για μία διετία περίπου σε ένα αέναο κυνήγι επίδοσης ευθυνών στους αντιπάλους, σε τακτικές προπαγάνδας, διώξεων, μυστικών συναντήσεων, οι οποίες ενέτειναν ολοένα περισσότερο το ήδη βεβαρημένο κλίμα.

Ο Εθνικός Διχασμός

Η πορεία προς τον Διχασμό

Τα γεγονότα τα οποία έλαβαν χώρα στην Ελλάδα την περίοδο 1915 - 1917 θα τα αναλύσουμε με λεπτομέρεια στο επόμενο κεφάλαιο, όταν μέσα από τη καταγραφή τους θα γίνει παράλληλη διασύνδεση με το πώς έβλεπε και αποτύπωνε ο Τύπος - εν προκειμένω ο κρητικός Τύπος - τη συγκεκριμένη περίοδο. Οφείλουμε, ωστόσο, να καταγράψουμε τα γεγονότα που οδήγησαν στην οριστική ρήξη μεταξύ των δύο ανδρών, τις ενέργειες που έκαναν και, τελικά, την τελική απόφαση που πάρθηκε σχετικά με τη συμμετοχή της χώρας στον Πόλεμο.

Στις 11 Ιανουαρίου του 1915, ο Βενιζέλος με υπόμνημά του προς τον Βασιλιά Κωνσταντίνο διαμηνύει πως *«Μέχρι σήμερα η πολιτική ημών συνίστατο εις διατήρησιν της ουδετερότητος [...]. Αλλ' ήδη καλούμεθα να μετάσχωμεν του πολέμου όχι πλέον προς εκτέλεσιν ηθικών απλώς υποχρεώσεων, αλλ' επ' ανταλλάγμασι, τα οποία πραγματοποιούμενα θα δημιουργήσωσι μίαν Ελλάδα μεγάλην και ισχυράν, τοιαύτην οποίαν ουδ' οι μάλλον αισιόδοξοι ηδύναντο να φαντασθώσι καν προ ολίγων ακόμη ετών [...]*».

Σημείο καμπής των γεγονότων αποτέλεσαν οι πρόωρες εκλογές της 13ης Ιουνίου του 1915, όταν το κόμμα των Φιλελευθέρων κατάφερε να επανεκλεγεί. Στις 16 Αυγούστου ο Βενιζέλος αναλαμβάνει και πάλι την εξουσία. Τώρα, όμως, έχει ένα πολύ σημαντικό πλεονέκτημα, το οποίο τον ισχυροποιούσε στον μέγιστο βαθμό ως προς την άσκηση της πολιτικής του. Το αποτέλεσμα των εκλογών του Ιουνίου ήταν ένα σαφές μήνυμα προς τον ίδιο τον Κωνσταντίνο πως ο λαός εγκρίνει την πολιτική του Βενιζέλου¹³.

Η επανεκλογή του Βενιζέλου συνέπεσε με πολλαπλά και ιδιαίτερα σπουδαία γεγονότα στη Βαλκανική τα οποία έμελλαν να επηρεάσουν απόλυτα την ελληνική εξωτερική πολιτική. Η συμμαχία της Βουλγαρίας με τη Γερμανία τον Σεπτέμβριο του

¹³ Σβολόπουλος, Κ. (2003)¹⁰. *Η ελληνική εξωτερική πολιτική. 1900-1945*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», σ. 119.

1915 ήταν καταλυτική για τις μετέπειτα εξελίξεις, καθώς έναν μήνα αργότερα θα επιτεθεί στη Σερβία και σε ελάχιστες μέρες θα την καταλάβει¹⁴.

Η βοήθεια από την Ελλάδα, βάσει του Συμφώνου που είχε υπογράψει με τη Σερβία δεν έφθασε ποτέ, ελέω της πολιτικής που ακολούθησε ο Κωνσταντίνος, παρά τις αντιρρήσεις του Βενιζέλου, ο οποίος από το βήμα της Βουλής μία εβδομάδα πριν τη βουλγαρική επίθεση στη Σερβία διεμήνυσε σε κάθε τόνο πως η βοήθεια προς τη σύμμαχο χώρα είναι όχι απλά απόφαση αλλά υποχρέωση, η οποία είναι συνυφασμένη με τα ζωτικά εθνικά συμφέροντα της Ελλάδας¹⁵.

Παρά την πλειοψηφία που πέτυχε (142 θετικές ψήφοι έναντι 115 αρνητικών) στο Κοινοβούλιο σχετικά με την προσφορά βοήθειας στη Σερβία, ο Κωνσταντίνος αρνήθηκε να τηρήσει τα πεπραγμένα και τις υποχρεώσεις της χώρας, αναγκάζοντας τον Βενιζέλο, για ακόμη μία φορά, να παραιτηθεί των καθηκόντων του και να οδηγήσει τη χώρα σε νέα εκλογική διαδικασία¹⁶.

Η απόφαση του Κωνσταντίνου, ωστόσο, δεν αποτελούσε προϊόν απλής κόντρας με τον Βενιζέλο ή της θετικής προδιάθεσης που είχε προς τη Γερμανία. Κάθε άλλο μάλιστα. Η Γερμανική ηγεσία, όντας σε ανοιχτή γραμμή με το Παλάτι, είχε διαμηνύσει στον Κωνσταντίνο πως επιθυμεί τη συνέχιση της στάσης ουδετερότητας την οποία είχε επιλέξει εξ αρχής ο τελευταίος. Σε αντάλλαγμα, είχε διαβεβαιώσει τον Βασιλιά της Ελλάδας πως η άρνηση στις αποφάσεις του Κοινοβουλίου θα σήμαινε την απελευθέρωση των Δωδεκανήσων, την παραχώρηση της περιοχής Γευγελής - Δοϊράνης, όπως και την παράλληλη αναγνώριση της εδαφικής ακεραιότητας της χώρας, αλλά και την παρέμβαση για τον τερματισμό των διώξεων του ελληνισμού της Μικράς Ασίας¹⁷.

Η νέα ελληνική κυβέρνηση του Αλεξάνδρου Ζαΐμη, ο οποίος είχε διατελέσει Υπατος Αρμοστής της Κρήτης κατά τη διετία 1906 - 1908, δεν μπόρεσε να σταθεί στο ύψος των περιστάσεων, υπό το βάρος των εξελίξεων και της προσπάθειας να πείσει πως η επιλογή του Βασιλιά ήταν ορθή. Ταυτόχρονα, η κατάσταση στο Βαλκανικό μέτωπο είχε φθάσει σε οριακό σημείο για τις συμμαχικές δυνάμεις της Αντάντ, οι

¹⁴ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* (1978), όπ. π., σ. 25.

¹⁵ Σβολόπουλος, όπ. π., σ. 220.

¹⁶ Όπ. π., σ. 220.

¹⁷ Όπ. π., σσ. 220-1.

οποίες μετέφεραν το ενδιαφέρον τους στην πόλη της Θεσσαλονίκης με την απόβαση σχεδόν σαράντα χιλιάδων (40.000) στρατιωτών, η οποία, όμως, δεν μπόρεσε να αποτρέψει την ήττα των σερβικών δυνάμεων¹⁸.

Η ταχύτατη απάντηση των Συμμάχων έμοιαζε μονόδρομος και για τον λόγο αυτό, με πρόμαχο την Αγγλία, ήρθαν σε επικοινωνία με την ελληνική κυβέρνηση, δίνοντας ως αντάλλαγμα την Κύπρο και μέρος της δυτικής Θράκης. Μία πρόταση η οποία έμοιαζε απόλυτα επωφελής για την Ελλάδα, αλλά δε θα γινόταν δεκτή από την κυβέρνηση Ζαΐμη, ελέω των σχέσεων που είχε με τον Κωνσταντίνο¹⁹. Πλέον, γινόταν σαφές πως η εξωτερική πολιτική της χώρας αποφασιζόταν από το Παλάτι και όχι από την Κυβέρνηση, καθώς τα επιχειρήματα του Ζαΐμη δεν μπορούσαν να πείσουν κανέναν, ούτε εντός ούτε εκτός Κοινοβουλίου²⁰.

Τα γεγονότα των επόμενων ημερών ήταν εκείνα τα οποία οδήγησαν στην τελική ρήξη μεταξύ του Βενιζέλου και του Κωνσταντίνου. Καταψήφιση της κυβέρνησης και εκλογική νίκη του Βενιζέλου, η οποία οδήγησε τον Κωνσταντίνο να διαλύσει τη Βουλή και να οδηγήσει τη χώρα σε νέες εκλογές στα μέσα του Δεκεμβρίου του 1915²¹.

Το αποτέλεσμα της πράξης αυτής του Κωνσταντίνου ήταν το κόμμα των Φιλελευθέρων να μη συμμετέχει, μετά από απόφαση του Βενιζέλου, σ' αυτή την εκλογική διαδικασία, καθώς έβλεπε πως ήταν αδύνατον να ακολουθήσει την πολιτική που επιθυμούσε, καθώς ερχόταν σε πλήρη αντίθεση με εκείνη του Βασιλιά. Η αποχή των Φιλελευθέρων κατέδειξε για πρώτη φορά πως ο διχασμός είχε επικρατήσει εντός της χώρας. Ήταν, πλέον, βέβαιο πως κάθε έννοια εθνικής ενότητας είχε χαθεί, ενώ ήταν αδύνατον να ανακοπούν τα σχέδια του Κωνσταντίνου και των ανθρώπων του, αν οι συνθήκες στην πολιτική σκηνή της χώρας παρέμεναν δε μεταλλάσσονταν σύντομα²².

Η ώρα του Διχασμού είχε φθάσει και έμοιαζε ως μια αναπόφευκτη για τη χώρα "λύση". Τα χρόνια που ακολούθησαν, όχι μόνο της εμφύλιας διαμάχης, αλλά και όσα συνέβησαν ακόμη και μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1930, καταδεικνύουν το

¹⁸ Σβολόπουλος, όπ. π., σσ. 221-2.

¹⁹ Όπ. π., σ. 222.

²⁰ Γιαννουλόπουλος, όπ. π., σ. 226.

²¹ Βεντήρης, Γ. (1970). *Η Ελλάς του 1910-1920*, εκδ. β', Αθήνα: Ίκαρος, σ. 217-9.

²² Σβολόπουλος, όπ. π., σ. 222.

άσβεστο μίσος που είχε δημιουργηθεί απέναντι σε δύο κοινωνικοπολιτικές ομάδες, με επίκεντρο την πολιτική και το πρόσωπο του Ελευθερίου Βενιζέλου.

Η ώρα της επιλογής

Το ερώτημα σχετικά με το αν η Ελλάδα θα έπρεπε να συμμετέχει στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και η πλευρά την οποία θα επέλεγε, εκείνη της Αντάντ ή των Κεντρικών Δυνάμεων, ήταν θέμα χρόνου το πότε θα τεθεί. Το "αν" δεν υπήρχε, καθώς, όπως θα δούμε στη συνέχεια, υπήρχε ένα "πρέπει", που πήγαζε άμεσα από τις συνθήκες της εποχής, κοινωνικές και πολιτικές, όσο και από το μακρινό 1844.

Τότε, ήταν ο Ιωάννης Κωλέττης, στα πλαίσια της Εθνοσυνέλευσης για την ψήφιση του Συντάγματος του 1844, του πρώτου Συντάγματος του ελεύθερου και νεοσύστατου ελληνικού κράτους, που έκανε λόγο για την αναγκαιότητα της απελευθέρωσης των αλύτρωτων/ υπόδουλων Ελλήνων και, ουσιαστικά, την προσάρτηση εδαφών που βρίσκονταν ακόμη υπό Οθωμανική κυριαρχία. Η «Μεγάλη Ιδέα», όπως ονομάστηκε, αποτέλεσε ολοκληρωτικά μια εθνική ιδεολογία, η οποία όριζε σε μεγάλο βαθμό την οικονομική και - κυρίως - την εξωτερική πολιτική της χώρας, μέχρι και το πρώτο τέταρτο του 20ού αιώνα²³.

Αρχικά, η διαφορά στις απόψεις των δύο ανδρών εκκινούσε από τη διαφορετική προσέγγιση προς τη Συνθήκη Αμοιβαίας Συνεργασίας που είχε συνάψει η χώρα με τη Σερβία, καθώς ο Κωνσταντίνος δεν πίστευε στην υποχρεωτικότητά της. Παράλληλα, δε θα πρέπει να ξεχνούμε τη στενή σχέση που είχε ο βασιλιάς με τη Γερμανία, αφενός λόγω της καταγωγής της συζύγου του Σοφίας και αφετέρου από το γεγονός πως ο ίδιος είχε εκπαιδευτεί στρατιωτικά στο Βερολίνο, οπότε ήταν υπέρ της συμμαχίας με τις Κεντρικές Δυνάμεις²⁴.

Πέραν αυτών, η κίνηση της Βουλγαρίας να συμμαχήσει με τη Γερμανία, σε συνδυασμό με την έως τότε επικράτηση των Γερμανών στην ευρύτερη περιοχή έδιναν την εντύπωση πως οι Κεντρικές Δυνάμεις θα επικρατούσαν. Αναγνώριζε, ωστόσο, τη

²³ Το ουσιαστικό "τέλος" της Μεγάλης Ιδέας αποτέλεσε η Μικρασιατική Καταστροφή τον Αύγουστο του 1922 και, τυπικά, η Σύμβαση και η Συνθήκη της Λωζάνης τον Ιανουάριο και τον Ιούλιο του 1923 αντίστοιχα, όταν χάθηκαν οριστικά τα εδάφη της Μικράς Ασίας, όπου ήταν ως τότε έντονο το ελληνικό στοιχείο.

²⁴ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* (1978), σσ. 18-9.

δυσκολία μιας τέτοιας απόφασης, καθώς θα έπρεπε να συμμαχήσει με την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Για τον λόγο αυτό προέκρινε, αρχικά τουλάχιστον, στάση ουδετερότητας²⁵.

Αντίστοιχα, ο Βενιζέλος έβλεπε πως οι χώρες τις οποίες νίκησε η χώρα στους Βαλκανικούς Πολέμους, δηλαδή η Οθωμανική Αυτοκρατορία και η Βουλγαρία, τάσσονταν στο πλευρό των Κεντρικών Δυνάμεων²⁶. Ταυτόχρονα, με τη γνωστή του δεινότητα και διορατικότητα, κατάλαβε πως οι συνθήκες, όπως διαμορφώνονταν κατά τη διάρκεια του Πολέμου, αλλά και από το γεγονός πως, με εξαίρεση τη Ρωσία, οι Μεγάλες Δυνάμεις δεν είχαν εδαφικές βλέψεις οδηγούσαν προς μία συγκεκριμένη κατεύθυνση. Ως εκ τούτου, η συμμετοχή στον Πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ έμοιαζε ως η μοναδική ενδεδειγμένη επιλογή²⁷.

Ωστόσο, είναι αλήθεια πως, τουλάχιστον κατά τη διάρκεια των πρώτων μηνών του Πολέμου και ιδιαίτερα μέχρι το τέλος του 1914, η υιοθέτηση στάσης ουδετερότητας ήταν μάλλον προτιμότερη για τη χώρα, καθώς η πολιτική της Αντάντ απείχε σε βασικά σημεία από εκείνη του Βενιζέλου, ιδιαίτερα στο επίπεδο των αξιώσεων, κάτι το οποίο αποτυπώθηκε, όπως θα δούμε στη συνέχεια, και στον βενιζελικό τύπο της εποχής²⁸.

Οφείλουμε, λοιπόν, να τονίσουμε πως σημαντικό παράγοντα στις αποφάσεις των δύο ανδρών διαδραμάτισαν οι προσωπικές αντιλήψεις και επιδιώξεις, αλλά και το πώς υπολόγιζαν τις πραγματικές δυνατότητες της χώρας. Από τη μία πλευρά ο Κωνσταντίνος, ο οποίος θεωρούσε πως η Γερμανία ήταν αδύνατον να χάσει τον πόλεμο και αργά ή γρήγορα θα έπρεπε η χώρα να συμμαχήσει μαζί της. Από την άλλη, όπως είδαμε, για τον Βενιζέλο η επιλογή της Αντάντ ήταν μονόδρομος. Αναμφίβολα, όμως, και οι δύο αποσκοπούσαν στο καλό της χώρας, όπως ο καθένας ξεχωριστά το εννοούσε.

Εδώ, θα πρέπει να γίνει αναφορά στο γεγονός πως η επιλογή του Κωνσταντίνου να τηρήσει στάση ουδετερότητας, αν και αποτελεί διπλωματική κίνηση, ωστόσο ήταν μία απόφαση η οποία φαίνεται πως έγινε με τη σύμφωνη γνώμη της Γερμανίας, με την

²⁵ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, 1978, όπ. π., σ.19.

²⁶ Βεντήρης, όπ. π., σσ, 273-4.

²⁷ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* 1978, όπ. π.,σ. 18.

²⁸ Παπαδημητρίου, Δ (1991). *Ο τύπος και ο διχασμός: 1914-1917*. Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (ΕΚΠΑ), σ. 46.

οποία ο βασιλιάς είχε επικοινωνία μέσω μυστικής αλληλογραφίας, γεγονός το οποίο, στη συνέχεια, οδήγησε στην πλήρη ρήξη με τον Βενιζέλο.

Ο Κωνσταντίνος είχε, από τον πρώτο κιόλας καιρό, επαφές με τον Γερμανό αυτοκράτορα, ενώ όσο περνούσε ο καιρός και η διπλωματία κατείχε όλο και περισσότερο κομβική θέση στις συζητήσεις, η αποστολή προσωπικής αλληλογραφίας μεταξύ Κάιζερ και Κωνσταντίνου πύκνωνε. Η στάση αυτή του Κωνσταντίνου δεν ήταν τυχαία, αλλά στα πλαίσια της προσπάθειας να παραμείνει η Ελλάδα εντός της σφαίρας επιρροής της Γερμανίας²⁹.

Η συμβολή της γερμανικής πλευράς στο πλευρό του Βασιλιά, με σκοπό την προστασία του τελευταίου και την παραμονή του στην εξουσία δεν ήταν πρακτική άγνωστη. Ήδη από την περίοδο που βασιλεύε ο Γεώργιος Α΄, παρατηρούμε προσπάθειες χειραγώγησης της γερμανικής διπλωματίας, προς εξυπηρέτηση των συμφερόντων του γερμανού Αυτοκράτορα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση του κινήματος στο Γουδί, το 1909. Πέντε (5) χρόνια αργότερα, τον Αύγουστο του 1914 και με τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο να μαίνεται, είχε έρθει η στιγμή ο Βασιλιάς της Ελλάδος να ξεπληρώσει μέρος από το χρέος του προς τον Γερμανό Αυτοκράτορα³⁰.

Άλλωστε, ο ίδιος ο Κωνσταντίνος, με τις ενέργειές του, αποδείχθηκε τροχοπέδη στην εξωτερική πολιτική του Βενιζέλου, η οποία στηριζόταν στην εδαφική επέκταση της χώρας. Η υπονόμευση των προσπαθειών του Έλληνα Πρωθυπουργού θα αποδεικνυόταν όχι μόνον λανθασμένη, αλλά θα έθετε τη χώρα και το έθνος σε σημαντικό κίνδυνο, ιδιαίτερα από το σημείο όπου, πλέον, η εξωτερική πολιτική της χώρας όχι μόνο επηρεαζόταν, αλλά οριζόταν από την εσωτερική πολιτική της³¹.

Όπως, άλλωστε, έγινε κατανοητό, ο Κωνσταντίνος δεν τηρούσε στάση ουδετερότητας αποκλειστικά για το καλό της χώρας, αλλά ταυτόχρονα εξυπηρετούσε τα γερμανικά συμφέροντα, καθώς η στάση της Ελλάδος ήταν καθόλα σημαντική για τη Γερμανία. Ο λόγος γνωστός. Η Ελλάδα γεωπολιτικά και γεωστρατηγικά αποτελούσε

²⁹ Δορδανάς, Στρ. (2013). "Ο πόλεμος στα χαρτιά : Η διπλωματία του "ελληνο-γερμανικού άξονα κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου". *Ιστορίες Πολέμου στη Νοτιοανατολική Ευρώπη: Μια προσέγγιση στη διαχρονία*. Διεθνές επιστημονικό συνέδριο με αφορμή τα 100 χρόνια από τους Βαλκανικούς Πολέμους (1912-13), Αθήνα 7 – 9 Νοεμβρίου 2013, σ. 443.

³⁰ Όπ. π., σ. 445.

³¹ Όπ. π., σ. 446.

και αποτελεί έναν πολύ σημαντικό παράγοντα. Παράλληλα, αναγνωρίζοντας τη δυσκολία συμμετέχει σε έναν συνασπισμό δυνάμεων μαζί με τη Βουλγαρία και την Οθωμανική Αυτοκρατορία, ήταν καίριας σημασίας να μη συμμαχήσει με την Αγγλία και τη Γαλλία, πρωτίστως, οι οποίες θα αποκτούσαν μια ισχυρή βάση στα Βαλκάνια και το Αιγαίο³².

Η στάση του Κωνσταντίνου, όπως γίνεται εύκολα κατανοητό, έμοιαζε αδύνατον να αλλάξει. Ήταν, λοιπόν, στο χέρι του Βενιζέλου, μέσα από τη στάση του, να αποκλιμακώσει ή όχι την ένταση που είχε δημιουργηθεί στο εσωτερικό της χώρας. Κάτι τέτοιο, ωστόσο, δε συνέβη και δεν ήταν αναμενόμενο να συμβεί. Πέραν της ίδιας της ισχυρής προσωπικότητας του Ελευθερίου Βενιζέλου, ο ίδιος πίστευε πραγματικά πως το συμφέρον της χώρας ήταν στο πλευρό της Αντάντ, την οποία "έβλεπε" νικήτρια του Πολέμου. Την ίδια στιγμή όπου η ίδια η τακτική που ακολούθησε ο Κωνσταντίνος, με τη μυστική αλληλογραφία, είχε δημιουργήσει ένα πολύ έντονο κλίμα δυσπιστίας προς το πρόσωπο και τις πιθανές προθέσεις του Βασιλιά.

Το καλοκαίρι του 1916 τα γερμανικά και τα βουλγαρικά, ως επί το πλείστον, στρατεύματα έβαλαν κατά της Θεσσαλονίκης, σε μια προσπάθεια να εκδιώξουν τις δυνάμεις της Αντάντ που βρίσκονταν στην πόλη. Η παρουσία των βουλγαρικών στρατευμάτων ήταν αποτέλεσμα της γενικότερης στάσης που είχε υιοθετήσει και ακολουθούσε το Παλάτι και η ελληνική κυβέρνηση³³. Η αντίδραση του Βενιζέλου υπήρξε άμεση και καταλυτική για την πόλη της Θεσσαλονίκης, αλλά και τις δυνάμεις της Αντάντ.

Την 17η του Αυγούστου του 1916 ξέσπασε στη Θεσσαλονίκη κίνημα εναντίον του βασιλέως Κωνσταντίνου, το οποίο οδήγησε στην ίδρυση της *Προσωρινής Κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης* ή, αλλιώς, *Κυβέρνηση της Εθνικής Άμυνας* από τον Ελευθέριο Βενιζέλο, ως αντίδραση στις επιλογές του, αλλά και προς προστασία της πόλης, η οποία αποτελούσε όχι μόνο μια σημαντική για τη χώρα περιοχή, αλλά και με καίριο γεωπολιτικό, γεωστρατηγικό και εμπορικό χαρακτήρα³⁴.

³² Δορδανάς, όπ. π., σσ. 443-4.

³³ Τούντα - Φεργάδη, Α. (2017). *"Η άποψη του ελληνικού Τύπου για την εγκαθίδρυση της προσωρινής Κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης"*. *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, 18, Θεσσαλονίκη: Περιοδική έκδοση του Ιδρύματος Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, σ. 31.

³⁴ Τούντα - Φεργάδη, όπ. π., σ. 41.

Το ξέσπασμα του κινήματος στη Θεσσαλονίκη έλαβε διττής, όπως αναμενόταν, αποδοχής, όμως δεν ήταν λίγοι εκείνοι οι οποίοι θεώρησαν, δικαίως όπως αποδείχθηκε, πως η πράξη αυτή του Βενιζέλου ήταν που όξυνε στον μέγιστο βαθμό τις διαφορές και οδήγησε στην εκτράχυνση των όποιων γεγονότων.

Ο Κωνσταντίνος Ζαβιτζιάνος, πρώην συνοδοιπόρος του Βενιζέλου, ο οποίος στη συνέχεια αποχώρησε από το πλευρό του, αλλά ταυτόχρονα ένας από τους εγκυρότερους απομνηματογράφους της εποχής, γράφει για το κίνημα της Θεσσαλονίκης και τις συνέπειες που είχε στο πολιτικό πεδίο: *«Η έκρηξις του κινήματος και η ουσιαστική εγκατάστασις του κόμματος των Φιλελευθέρων εν Θεσσαλονίκη εδημιούργησαν την ελπίδα εις πολλούς ησύχους και καλούς Έλληνας, ότι η οξύτης των παθών τουλάχιστον θα εμετριάζετο [...]*

Η μία παράταξις, η βασιλική, τόσον δια του φιλικού της τύπου, όσον και δια των εκπροσώπων της επιτίθετο βαναύσως όχι μόνον κατά του κινήματος, το οποίον απεκάλει άθλιον και προδοτικόν, αλλά και κατά των συμμετασχόντων ή και προσωρούτων εις αυτό. Όλοι αυτοί οι Κουντουριώτηδες, οι Δαγκλήδες, οι Βενιζέλοι και τόσοι άλλοι πολίται πρώτης τάξεως ήσαν πουλημένοι στους Γάλλους και στους Άγγλους. Ανέφερον μάλιστα και τον αριθμόν των εκατομμυρίων με τα οποία εξηγοράσθησαν οι οργανώσαντες και οι ηγούμενοι οπωσδήποτε του κινήματος.

Αλλ' όλοι αυτοί δεν ήσαν μόνον πουλημένοι, ήσαν και λωποδύται, και καταχρασταί και κλέπται. Όποιος έφενγε για τη Θεσσαλονίκη έπαιρνε μαζί του και τα χρήματα του Δημοσίου».

Τρεις (3) ημέρες πριν το ξέσπασμα του κινήματος, στις 14 Αυγούστου, σε ομιλία του προς τον αθηναϊκό λαό, ο Ελευθέριος Βενιζέλος έλεγε: *«Συνιστώ προς υμάς να συγκροτήσετε ολιγομελή αντιπροσωπείαν (...) η οποία, παρουσιαζομένη προς την Α. Μεγαλειότητα, να είπη προς Αυτόν ταύτα περίπου: Βασιλεύ! Έγινες θύμα ανθρώπων, οι οποίοι (...) δεν edίστασαν να καπηλευθούν την προς το Στέμμα ευλάβειαν και την προς το πρόσωπόν Σου αγάπην του Λαού (...). Έγινες θύμα των στρατιωτικών συμβούλων Σου, οι οποίοι με την στενότητα της στρατιωτικής των αντιλήψεως και με τον πόθον της εγκαθιδρύσεως μιας απολυταρχίας, η οποία θα καθίστα αυτούς ουσιαστικώς κυρίους της καταστάσεως, σ' έπεισαν ότι η Γερμανία θα εξέλθη νικήτρια εκ του Ευρωπαϊκού πολέμου. Έγινες τέλος θύμα της ιδικής Σου φυσικής άλλως τε και ανθρωπίνης*

αδυναμίας. Συνειθισμένος να θαυμάζης παν ό,τι Γερμανικόν, εκπεπληγμένος ενώπιον της απαραμίλλου στρατιωτικής και άλλης παντοδαπής Γερμανικής οργανώσεως, δεν είστευσες μόνον εις την Γερμανικήν νίκην, αλλά και ηυχήθης αυτήν, ελπίζων να δυνηθής μετ' αυτήν να συγκεντρώσης εις χείρας Σου όλην την κυβερνητικήν εξουσίαν και να θέσης ουσιαστικώς κατά μέρος το ελεύθερον πολίτευμά μας».

Πράγματι, στις 9 Οκτωβρίου του ίδιου έτους, ο Βενιζέλος βρίσκεται στη Θεσσαλονίκη και αναλαμβάνει την ηγεσία της "Εθνικής Άμυνας", μία πράξη η οποία προκάλεσε έντονες αντιδράσεις στις ευρωπαϊκές χώρες, ενώ την ίδια στιγμή προκάλεσε τον εκνευρισμό και την ανησυχία της Γερμανίας, η οποία, παρά τις όποιες διαβεβαιώσεις της ελληνικής κυβέρνησης, έβλεπε τα σχέδιά της στη Μακεδονία να καταρρέουν και, μάλιστα, προς όφελος - δυνητικά - της Αντάντ³⁵.

Η Προσωρινή Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης, του Βενιζέλου, του στρατηγού Δαγκλή και του Κουντουριώτη είχε στόχο τη διαφύλαξη των κεκτημένων της Ελλάδας και την αντιμετώπιση της πολιτικής του Κωνσταντίνου, η οποία οδηγούσε τη χώρα σε μονοπάτια επικίνδυνα. Η τακτική αυτή των τριών ανδρών αποτέλεσε ένα πάρα πολύ ισχυρό πλήγμα για τον Κωνσταντίνο³⁶.

Οι στόχοι τους οποίους έθεσε η "Τριανδρία" ήταν, αρχικά δύο. Αρχικά, επεδίωκαν την αναγνώρισή της από τις ευρωπαϊκές δυνάμεις ως μια ξεχωριστή κυβέρνηση. Αυτό θα τους έδινε τη δυνατότητα να ασκούν επίσημα τη δική τους εξωτερική πολιτική, η οποία φυσικά θα ταυτιζόταν, ως προς τα του Πολέμου, με τα συμφέροντα της Αντάντ. Ταυτόχρονα, θα καθίστατο δυνατή η οικονομική ενίσχυση της κυβέρνησης και όλου του οργανισμού, ώστε να μπορέσουν να καλύψουν τις διοικητικές και λειτουργικές ανάγκες που υπήρχαν. Στη συνέχεια, έχοντας τα απαραίτητα εχέγγυα και τη δυναμική, θα προσπαθούσε να επεκτείνει τη δύναμη και τη δράση τη και στην υπόλοιπη χώρα³⁷.

Στις 24 Νοεμβρίου του 1916 σε κείμενό της προς τους κατά τόπους αντιπροσώπους της, η Προσωρινή Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης, με την υπογραφή

³⁵ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* (1978), όπ. π., σ. 41.

³⁶ Βεντήρης, όπ. π., σσ. 164-5.

³⁷ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* (1978), όπ. π., σ. 41.

και των τριών μελών της Τριανδρίας, αποστέλλει το παρακάτω κείμενο το οποίο μας παραδίδει ο Μαυρογορδάτος:

«Τα τραγικά γεγονότα των Αθηνών, όπου τόσοι εκ των συναγωνιστών μας εύρον μαρτυρικών θάνατον και εδιώχθησαν σκληρώς, εδημιούργησαν μεταξύ του αιμοσταγούς βασιλέως και του έθνους χάσμα του λοιπού αγεφύρωτον. Όπως επιβάλη την τυραννίδα του δεν εδίστασε να θυσιάση τα υπέρτατα συμφέροντα του Ελληνισμού εις τους εθνικούς ανταπαιτητάς μας, με την πρόθεσιν να βοηθήση την γερμανικήν νίκην, εφ' ης και μόνης ηδύνατο να εδραιώση την ελέω θεού βασιλείαν του. Και όπως εμποδίση τον ταχύτερον εξοπλισμόν εκείνων εκ των πατριωτών, όσοι συνετάχθησαν μετά των πατροπαραδότων φίλων και προστατίδων Δυνάμεων κατά των κοινών εχθρών, δεν εδίστασε να στρέψη τα ελληνικά όπλα κατά των στρατιωτών των οποίων οι πατέρες έχυσαν το αίμα των υπέρ της ελληνικής ανεξαρτησίας. Επωφελούμενος δε της ευκαιρίας εξαπέλυσε τον βασιλικόν του στρατόν εις σφαγήν εκείνων, οίτινες διετήρησαν άκαμπτον μέχρι τέλους το εθνικόν φρόνημα. Από της στιγμής αυτής ο βασιλεύς Κωνσταντίνος είναι έκπτωτος του θρόνου του. Δεν αμφιβάλλομεν ότι ο λαός πανδήμως συνερχόμενος θα επιδοκιμάση την έκπτωσιν ταύτην, ήτις αφορά προσωπικώς τον τύραννον βασιλέα και όχι την δυναστείαν».

Εξετάζοντας τα γεγονότα καταλήγουμε στο συμπέρασμα πως η επιτυχία του κινήματος του Βενιζέλου ήταν μεγάλη. Κατάφερε να πείσει τις δυνάμεις της Αντάντ πως είναι προς όφελός τους να αναγνωριστεί ως επίσημη η Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης, καθώς με τον τρόπο αυτό θα κερδίσουν έναν πολύ σημαντικό σύμμαχο στην πορεία του Πολέμου. Μάλιστα, τη de facto αναγνώριση της Κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης ακολούθησε ένα μεγάλο δάνειο της τάξης των δέκα (10) εκατομμυρίων δραχμών από πλευράς Συμμάχων.

Στη συνέχεια, οι συμμαχικές δυνάμεις αύξησαν την πίεσή τους στην Αθήνα. Αρχικά, οι αγγλικές και οι γαλλικές δυνάμεις κατέλαβαν σιδηροδρομικές γραμμές και ναυστάθμους, ενώ Γάλλοι πεζοναύτες έκαναν περιπόλους στην πρωτεύουσα. Την ίδια στιγμή, οι πρώτες συγκρούσεις μεταξύ βενιζελικών και αντιβενιζελικών είχαν ξεκινήσει. Η προσπάθεια κατάληψης της Κατερίνης από τις δυνάμεις της Εθνικής Άμυνας αντιμετώπισε τις δυνάμεις του στρατού που ήταν πιστές στον Βασιλιά, ενώ η

κατάσταση στην ίδια την πρωτεύουσα γινόταν ολοένα δυσκολότερη, με τη διαμάχη να κλιμακώνεται ραγδαία³⁸.

Παρά το αρχικό κλίμα συμφωνίας και διαλλακτικότητας που είχε χτιστεί ύστερα από τη συμφωνία του Κωνσταντίνου με τον Γάλλο απεσταλμένο Πωλ Μπεναζέ, φαινόταν πως η κατάσταση όδευε προς εξομάλυνση. Ωστόσο, τα γεγονότα που έλαβαν χώρα οδήγησαν στην οριστική ρήξη³⁹.

Από τη μια πλευρά οι κινήσεις του Βενιζέλου στα βόρεια της χώρας, οι οποίες είχαν δημιουργήσει την αίσθηση πως ο ίδιος προετοίμαζε επίθεση εις βάρος της Αθήνας και του Βασιλιά, ώστε να καταλάβει την εξουσία. Από την άλλη πλευρά, η συμφωνία για αφοπλισμό, την οποία είχε υπογράψει ο Κωνσταντίνος, αποτέλεσε σημείο τριβής με μεγάλο μέρος του στενού του κύκλου, ο οποίος θεωρούσε πως η συγκεκριμένη κίνηση θα ήταν καταστροφική, αφήνοντας έκθετες τις δυνάμεις του Βασιλιά⁴⁰. Η επίθεση του Βενιζέλου στην Κατερίνη μάλλον έπεισε τον Κωνσταντίνο για την επικινδυνότητα της συμφωνίας περί αφοπλισμού, την οποία, τελικά, αθέτησε.

Η αθέτηση της συμφωνίας από τον Κωνσταντίνο πυροδότησε τα γεγονότα που ακολούθησαν, τα οποία κατέληξαν στην 1η Δεκεμβρίου του 1916, όταν η Αντάντ έστειλε δυνάμεις (2.500) άνδρες να αποβιβαστούν στον Πειραιά⁴¹.

Η κίνηση αυτή υπήρξε καθοριστική για την πορεία της ίδιας της χώρας. Η αντίδραση ήταν άμεση από τους Εφένδρους, οι οποίοι άνοιξαν πυρ εναντίον των δυνάμεων της Αντάντ άμα την άφιξή τους. Η ανταλλαγή πυρών και η ρίψη οβίδων, άνω των εξήντα (60), όπως μαρτυρείται, δημιούργησαν ένα πολεμικό κλίμα στην πόλη των Αθηνών. Η φυγή των συμμαχικών δυνάμεων έδωσε την ευκαιρία στους αντιβενιζελικούς να επιτεθούν κατά των βενιζελικών με πρωτοφανή, σε ορισμένες περιπτώσεις, για τα δεδομένα της χώρας αγριότητα⁴².

Τα Νοεμβριανά, όπως ονομάστηκε η περίοδος αυτή των συγκρούσεων, υπήρξαν καθοριστικά για την έκβαση της πολιτικής ιστορίας της χώρας, όχι μόνο κατά την περίοδο εκείνη, αλλά και κατά τη διάρκεια των επόμενων δεκαετιών, καθώς το

³⁸ Σβολόπουλος, Κ. (1992). *Η ελληνική εξωτερική πολιτική*, Αθήνα: Εστία, σ. 128.

³⁹ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, 1978, όπ. π., σ. 41.

⁴⁰ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, 1978, όπ. π., σσ. 41-2.

⁴¹ Σβολόπουλος, όπ. π., 128.

⁴² *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, 1978, όπ. π., σ. 42.

μίσος μεταξύ των δύο πλευρών, βενιζελικών και αντιβενιζελικών, εξαιτίας των αγριοτήτων που ακολούθησαν δε θα έσβηνε με ευκολία.

Τα γεγονότα αυτά ήταν εκείνα που, σε μεγάλο βαθμό, καθόρισαν τη συνέχεια της πορείας της χώρας και των εξελίξεων. Ο Κωνσταντίνος ήταν, πλέον, δεδομένο πως είχε διακόψει κάθε πιθανότητα επαφής με την Αντάντ. Οι Σύμμαχοι θα αντιδρούσαν με σφοδρότητα στα γεγονότα των Αθηνών, ενώ ο Βενιζέλος θα τασσόταν πλέον πιο ανοιχτά από ποτέ υπέρ της συμμετοχής της χώρας στο πλευρό τους. Τελικά, η πορεία αυτή θα οδηγήσει στην εκθρόνιση του Κωνσταντίνου και την πανηγυρική επαναφορά του Βενιζέλου στην Αθήνα, ως απόλυτα κυρίαρχου της ελληνικής πολιτικής σκηνής.

Θα πρέπει, ωστόσο, στην προσέγγισή μας απέναντι στη διαμάχη του Κωνσταντίνου με τον Βενιζέλο και το διχαστικό κλίμα που δημιουργήθηκε, να μην περιοριζόμαστε αποκλειστικά στις διαφορές των δύο ανδρών. Αναμφίβολα, αποτελούν τον πυρήνα των γεγονότων, όμως, όπως αναπτύχθηκε ανωτέρω, ήταν οι κοινωνικές, πολιτικές και γεωστρατηγικές συνθήκες εκείνες οι οποίες, σε συνδυασμό με το προσωπικό υπόβαθρο του καθενός, όρισαν τις αποφάσεις και τις ενέργειές τους⁴³.

Έμελλε, λοιπόν, ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος να δημιουργήσει στην Ελλάδα πολλαπλά εσωτερικά προβλήματα, τα οποία ωστόσο φανέρωσαν τις πολύ σοβαρές διαμάχες που ενυπήρχαν και οι οποίες, όπως τελικά αποδείχθηκε, είχαν κρυφθεί πίσω από τις επιτυχίες των Βαλκανικών Πολέμων. Λίγα, μόλις, χρόνια νωρίτερα, λαός και εξουσία είχαν ομονοήσει και κινούνταν σαν ένα σώμα απέναντι στον κοινό εχθρό, με γνώμονα το καλό της χώρας και την εδαφική υπεροχή. Τώρα, είχε έρθει η ώρα της διαίρεσης και των πολιτικών και κοινωνικών αντιμαχιών⁴⁴.

Πέραν, όμως, από τις όποιες διαμάχες, η Ελλάδα κλήθηκε να λάβει την απόφαση σχετικά με το αν θα συμμετάσχει ή όχι στον Πόλεμο. Μετά τα γεγονότα της διετίας 1915 - 1917, τα οποία, όπως θα αναλύσουμε στη συνέχεια, οδήγησαν στην τελική επικράτηση του Βενιζέλου και την κήρυξη του Κωνσταντίνου ως έκπτωτου, η νέα κυβέρνηση του κρητικού πολιτικού δε θα αργούσε να λάβει τις αποφάσεις της.

Εδώ, κρίσιμο είναι να αναφερθούμε στο γεγονός πως, παρόλο που η παραπάνω καθαρά ιστορική προσέγγιση του Εθνικού Διχασμού είναι η πλέον αποδεκτή, νέες

⁴³ Σβολόπουλος, 2003, όπ. π., σ. 111.

⁴⁴ Σβολόπουλος, 2003, όπ. π., σ. 111.

θεωρήσεις έρχονται να μεταβάλλουν τη συγκεκριμένη άποψη. Πιο συγκεκριμένα, τονίζεται το γεγονός πως ο Διχασμός δε θα πρέπει να λογίζεται, απλώς, ως μια διαμάχη μεταξύ των δύο ισχυρότερων ανδρών της χώρας. Θα πρέπει να τοποθετηθεί στο ευρύτερο κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό πλαίσιο της εποχής, ως ένα ιστορικό φαινόμενο, το οποίο αποτέλεσε προϊόν πολλαπλών παραγόντων, προτού οδηγηθεί στον δρόμο που οδηγήθηκε⁴⁵.

Η Ελλάδα θα προσχωρούσε στο πλευρό της Αντάντ, όμως το εγχείρημα του Βενιζέλου κάθε άλλο παρά εύκολο ήταν. Τα γεγονότα των δύο (2) τελευταίων ετών είχαν χαράξει βαθιά τη χώρα και την είχαν πληγώσει όχι μόνο σε πολιτικό και το οικονομικό, αλλά κυρίως σε κοινωνικό επίπεδο. Η κοινωνία ήταν ήδη πολλαπλά δοκιμασμένη και, παρά την επικράτηση του Βενιζέλου, το εγχείρημα να πεισθεί για επιστράτευση παρέμενε δύσκολο.

Ταυτόχρονα, οι ξένες δυνάμεις δεν έβλεπαν με ιδιαίτερη συγκατάβαση τα όσα συνέβαιναν στην Ελλάδα την περίοδο εκείνη. Αναμφίβολα, υπήρχε ένα θετικό κλίμα λόγω της απομάκρυνσης του Κωνσταντίνου από τον θρόνο στα τέλη του Μαΐου του 1917, μετά και την απόβαση των συμμαχικών δυνάμεων στο λιμάνι του Πειραιά, αλλά πέραν των Άγγλων επικρατούσε έντονος σκεπτικισμός στις τάξεις των Συμμάχων, ιδιαίτερα από την πλευρά της Ιταλίας και της Ρωσίας⁴⁶.

Παράλληλα, δε θα πρέπει να παραβλέψουμε το γεγονός πως οι εδαφικές βλέψεις της χώρας δεν ήταν κρυφές, όμως υπήρχαν διχογνωμίες επ' αυτών από μέλη της Αντάντ και κυρίως τη Ρωσία, αλλά και την Ιταλία. Ωστόσο, στις 28 Ιουνίου του 1918, η Ελλάδα μπαίνει επίσημα στον πόλεμο, ακόμη και αν οι αντιδράσεις και οι φόβοι από πλευράς Συμμάχων συνέχιζαν να είναι υπαρκτές⁴⁷.

Τον Ιούνιο του 1917 δίνεται τέλος στη διετή ταλαιπωρία της Ελλάδας και του ελληνικού λαού, όταν ο Βενιζέλος επιστρέφει στην Αθήνα θριαμβευτής, την ίδια στιγμή που έχει πλέον αποφασιστεί η εκθρόνιση του Κωνσταντίνου. Συνοπτικά, τα γεγονότα κατά την πρώτη εκείνη περίοδο που ακολουθεί την εκθρόνιση του Κωνσταντίνου έχουν ως εξής⁴⁸.

⁴⁵ Τούντα - Φεργάδη, όπ. π., σ. 34.

⁴⁶ Σβολόπουλος, 2003, όπ. π., σ. 131.

⁴⁷ Όπ. π., σ. 135-6.

⁴⁸ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, 1978, όπ. π., σσ. 42-6.

Ο Βενιζέλος ήρθε στην Αθήνα, σχημάτισε νέα κυβέρνηση και άμεσα τάχθηκε στο πλευρό της Αντάντ, κηρύσσοντας τον πόλεμο στις Κεντρικές Δυνάμεις. Τα ελληνικά στρατεύματα πήραν μέρος στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο και, συγκεκριμένα, έλαβαν μέρος στις τελευταίες μάχες που έγιναν στη Μακεδονία κατά το 1918, μαζί με τις στρατιωτικές Συμμαχικές δυνάμεις.

Μία από τις πρώτες αποφάσεις τις οποίες πήρε ο Βενιζέλος ήταν να προβεί στην απόλυση χιλιάδων δημοσίων υπαλλήλων και στρατιωτικών, οι οποίοι θεωρήθηκαν φιλοβασιλικοί. Πολλοί από αυτούς, μαζί με μέλη της απελθούσης Κυβέρνησης Γούναρη, όπως και μέλη της βασιλικής αυλής εξορίστηκαν στο νησί της Κορσικής.

Οι συνέπειες του Εθνικού Διχασμού

Οι συνέπειες του Εθνικού Διχασμού, της διαμάχης μεταξύ του Βενιζέλου και του Κωνσταντίνου ήταν ιδιαίτερα σημαντικές για την Ελλάδα, τραυματίζοντας τη χώρα πολιτικά, αλλά πάνω απ' όλα κοινωνικά.

Η διαμάχη του Κωνσταντίνου με τον Βενιζέλο πέρασε στην ελληνική κοινωνία, δημιουργώντας ένα τεράστιο ρήγμα ανάμεσα σε ανθρώπους οι οποίοι ήταν υποχρεωμένοι να επιστρέψουν, μετά το τέλος του Εμφυλίου Πολέμου, σε μια κανονικότητα η οποία όχι απλώς δεν υπήρχε, αλλά ήταν και πολύ δύσκολο, αν όχι ανέφικτο να υπάρξει ξανά.

Οι εκτοπίσεις φιλοβασιλικών πολιτικών και στρατιωτικών, σε συνδυασμό με την απόλυτη επικράτηση των στρατιωτικών και των αξιωματικών της Εθνικής Άμυνας στο εσωτερικό του ελληνικού στρατού, δημιούργησε μία απόλυτα έκρυθμη κατάσταση στο εσωτερικό της κοινωνίας.

Οι διώξεις των δύο προηγούμενων ετών ήταν, πλέον, παρελθόν, όμως, τουλάχιστον σε επίπεδο ανεπίσημο, σε πολλές περιπτώσεις οι θύτες έγιναν θύματα και το αντίστροφο. Η ώρα της εκδίκησης από πλευράς βενιζελικών είχε έρθει και, παρά την πολιτική του Βενιζέλου να προσπαθεί να αποφύγει τέτοιου είδους συμπεριφορές, αυτό δεν ήταν πάντοτε εφικτό. Τα πάθη της περιόδου 1915 - 1917 κυνηγούσαν τη χώρα και τους πολίτες της.

Αναφερόμενος στα όσα συνέβησαν κατά τη δραματική και σκληρή, αποτρόπαια όπως τη χαρακτηρίζει αυτή περίοδο, η οποία όρισε την εσωτερική κατάσταση των επόμενων ετών για τη χώρα, πρακτικά μέχρι και την περίοδο της Δικτατορίας του Μεταξά, λέει χαρακτηριστικά πως *«Μία από τις συνέπειες ήταν η συστηματική αδυναμία της ηγεσίας κάθε παράταξης ν' αποκηρύξει, να καταστείλει αποτελεσματικά ή και να τιμωρήσει ακραίες ή πάντως ανεπιθύμητες πρωτοβουλίες «ομοϊδεατών»*. Το πρόβλημα αυτό χαρακτήρισε ιδίως τη στάση του Βενιζελισμού απέναντι στην εκτέλεση των «Εξ(η)» και γενικότερα απέναντι στην ποικίλη δράση των Βενιζελικών ή «Βενιζελογενών» στρατιωτικών⁴⁹.

Έτσι μπορεί π.χ. να κατανοηθεί η απραξία του Βενιζέλου απέναντι στο μετεκλογικό πραξικόπημα Πλαστήρα το 1933, καθώς και η σχετική (και τελευταία) αγόρευσή του στη Βουλή, όπου θεώρησε αναγκαίο να θυμίσει τις «υπηρεσίες» του Πλαστήρα, εξαγριώνοντας την Αντιβενιζελική πλειοψηφία. Ανάλογα μπορεί να εξηγηθεί το ότι η Κυβέρνηση Τσαλδάρη ήταν αδύνατο να επιτρέψει την πλήρη δικαστική εκκαθάριση της δολοφονικής απόπειρας κατά του Βενιζέλου⁵⁰.

Η αδυναμία αυτή, που σήμαινε, ουσιαστικά, την ανάληψη συλλογικής παραταξιακής ευθύνης για κάθε λογής σφάλματα ή και εγκλήματα, δεν μπορεί ν' αποδοθεί μόνο σε προσωπικούς παράγοντες. Ήταν το αναγκαίο αντίτιμο για τη διαφύλαξη της συνοχής κάθε παράταξης, τη στιγμή που η συνοχή αυτή στηριζόταν προπαντός, αν όχι αποκλειστικά στη μνήμη κοινών αγώνων και στην αλληλεγγύη των «συναγωνιστών».

Αν και φαίνεται υπερβολικό, παρόλα αυτά η διαμάχη μεταξύ βενιζελικών και αντιβενιζελικών συνεχίζεται μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1930. Ουσιαστικά, μέχρι τον θάνατο του Ελευθερίου Βενιζέλου τον Απρίλιο του 1936 στο Παρίσι⁵¹. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της διαμάχης μεταξύ βενιζελικών και αντιβενιζελικών αποτελεί η διαμάχη μεταξύ γηγενών και προσφύγων μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, καθώς η ευθύνη της καταστροφής έπεσε πάνω στην αντιβενιζελική

⁴⁹ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, 1978, όπ. π., σσ. 258-9.

⁵⁰ *Οπ. π.*, σ. 321.

⁵¹ *Οπ. π.*, σ. 377.

παράταξη, την ίδια στιγμή που η πλειοψηφία των προσφύγων τάχθηκε στο πλευρό του Βενιζέλου.

Τέλος, οφείλουμε να κάνουμε ξεχωριστή αναφορά στη Συνθήκη των Σεβρών, η οποία σφράγισε το ουσιαστικό τέλος του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου για την Ελλάδα, οδηγώντας σε μία άνευ προηγουμένου επέκταση των συνόρων της, όχι τόσο στο εύρος των εδαφών που περιήλθαν στο ελληνικό κράτος, αλλά στη σημασία τους και την ιστορική σύνδεση με τη χώρα. Η Συνθήκη των Σεβρών, το επιστέγασμα της πολιτικής του Ελευθερίου Βενιζέλου, υπεγράφη στις 28 Ιουλίου του 1920, δύο (2) χρόνια μετά τη λήξη του Πολέμου και προέβλεπε για την Ελλάδα⁵²:

- τα νησιά Ίμβρος και Τένεδος, καθώς και η ανατολική Θράκη μέχρι τη γραμμή της Τσατάλτζας κοντά στην Κωνσταντινούπολη.
- η Λήμνος, η Λέσβος, η Χίος, η Σαμοθράκη, η Σάμος, και η Ικαρία
- Η περιοχή της Σμύρνης έμενε υπό την ονομαστική επικυριαρχία του Σουλτάνου, αλλά πλέον θα διοικούνταν από Έλληνα Αρμοστή ως εντολοδόχο των Συμμάχων, και προβλεπόταν η διενέργεια δημοψηφίσματος μετά από πέντε (5) χρόνια, ώστε να αποφασιστεί η οριστική ή μη προσάρτησή της στην Ελλάδα.
- Σύμφωνα με το άρθρο 26 της Συνθήκης οι οθωμανικές αρχές ήταν, ουσιαστικά, υποχρεωμένες να συναινέσουν στην εφαρμογή της συνθήκης. Σε διαφορετική περίπτωση θα εξέπιπταν από την κυριαρχία τους στην Κωνσταντινούπολη, την οποία, μετά από πρόταση του Ελευθερίου Βενιζέλου που έγινε δεκτή και φοβούμενος πως η Τουρκία δε θα τηρούσε τα συμφωνηθέντα να καταλάβει η Ελλάδα.
- Η Βόρεια Ήπειρος ενσωματωνόταν στην Ελλάδα με μυστικό Σύμφωνο που υπεγράφη.
- Τα νησιά των Δωδεκανήσων, όπως και η Κύπρος προβλεπόταν να ενταχθούν στο μέλλον στην Ελλάδα, όταν θα αποχωρούσαν οι Ιταλικές και οι Αγγλικές Δυνάμεις αντίστοιχα. Τα τελευταία δεν έγιναν πραγματικότητα, ενώ ήδη από το 1922 η Ιταλία είχε ανακαλέσει τη δέσμευσή της.

⁵² Οπ. π., σσ. 140-1.

Εθνικός Διχασμός και Τύπος

Ο Τύπος της εποχής διαδραμάτισε έναν πολύ σημαντικό και κομβικό, σε ορισμένες περιπτώσεις, ρόλο. Καθώς οι πηγές ενημέρωσης των πολιτών ήταν σχεδόν μηδαμινές, ο Τύπος ήταν εκείνος ο οποίος μπορούσε να μεταφέρει τα γεγονότα, τις θέσεις, τις αντιλήψεις και τις κινήσεις της κάθε πλευράς.

Το γεγονός αυτό έδινε, ταυτόχρονα, πολύ μεγάλη δύναμη στις εφημερίδες, οι οποίες είχαν τη δυνατότητα όχι μόνο να ενημερώσουν τους πολίτες για τα δραματικά γεγονότα της περιόδου, αλλά και να διαμορφώσουν συνειδήσεις και να τους κατευθύνουν εκεί όπου εκείνες ήθελαν. Ουσιαστικά, όντας πρακτικά η μόνη πηγή πληροφόρησης, η κάθε εφημερίδα επέλεγε το πώς θα παρουσίαζε τα γεγονότα, ανάλογα με την ιδεολογική και πολιτική της κατεύθυνση, όπως και των αναγνωστών της.

Στη συνέχεια θα γίνει εκτενής αναφορά στον Τύπο της Κρήτης και το πώς παρουσιάστηκαν τα γεγονότα της περιόδου του Εθνικού Διχασμού και, ιδιαίτερα, κινήσεις όπως εκείνη των Φιλελευθέρων να απέχουν από την εκλογική διαδικασία και, αργότερα, την ίδρυση της Προσωρινής Κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης. Δε θα πρέπει, όμως, να ξεχνούμε και να παραλείψουμε τόσο τον απόηχο που είχαν τα εν Ελλάδι γεγονότα στο εξωτερικό, αλλά και τον διαχωρισμό του αθηναϊκού Τύπου.

Για τα τελευταία θα γίνει αναφορά παρακάτω, ώστε να υπάρξει μία πλήρης αντίληψη της κατάστασης που επικρατούσε στην Ελλάδα, αλλά και τον τρόπο που πολλές φορές άλλοτε ο Τύπος και άλλοτε οι πολίτες χειραγωγήθηκαν, δημιουργώντας ένα άκρως διχαστικό, εμφυλιοπολεμικό κλίμα στο εσωτερικό της χώρας. Οι συνέπειες αυτών αποτυπώθηκαν, πέραν των πολεμικών συγκρούσεων, και από τις συγκρούσεις βενιζελικών και αντιβενιζελικών στην Αθήνα.

Σημαντικό στοιχείο, όσον αφορά τον Τύπο, είναι να αναφερθούμε στο γεγονός πως, στην πραγματικότητα, οι εφημερίδες έβλεπαν τη στάση ουδετερότητας ως μία προσωρινή κατάσταση, η οποία εξυπηρετούσε βραχυπρόθεσμα τα συμφέροντα της χώρας, αλλά η οποία δε θα μπορούσε να γίνει μόνιμη, καθώς θα κατέληγε ιδιαίτερα επιζήμια μακροπρόθεσμα⁵³.

⁵³ Παπαδημητρίου, όπ. π., σ. 50.

Ο ελληνικός Τύπος

Ο Τύπος της εποχής δε θα μπορούσε να μείνει αμέτοχος στα όσα διαδραματίζονταν στο κοινωνικό, οικονομικό και, ως επί το πλείστον, πολιτικό γίγνεσθαι της χώρας. Με προεξάρχοντα τον αθηναϊκό Τύπο, οι θέσεις των δύο πλευρών περνούσαν στους πολίτες, συχνά με φανατισμό και πρόθεση υποβάθμισης και απαξίωσης της αντίπαλης πλευράς.

Γενικότερα, από την αρχή της περιόδου, παρουσιάζονται στον Τύπο απόψεις υπέρ είτε της μίας είτε της άλλης πλευράς, ακολουθώντας το γενικότερο πνεύμα της εποχής, όπου η διαμάχη βενιζελικών και αντιβενιζελικών αποτελούσε μία πραγματικότητα, η οποία γινόταν ολοένα εντονότερη. Δεν είναι, βέβαια, σπάνιες οι περιπτώσεις χειραγώγησης και κατεύθυνσης του Τύπου και, ουσιαστικά, των πολιτών⁵⁴.

Στον στίβο αυτό, των αθηναϊκών εφημερίδων, οι αντιβενιζελικές ήταν σαφώς περισσότερες σε αριθμό και, πρακτικά, σε επιρροή. Άλλωστε, έδρευαν στην πρωτεύουσα, όπου ήταν και η έδρα του Βασιλιά. Παράλληλα, ιδιαίτερα μετά το κίνημα της Θεσσαλονίκης παρατηρείται μία μεγαλύτερη δυναμική και αύξηση της επιθετικότητας απέναντι στην πολιτική και τις αποφάσεις του Βενιζέλου, όπως και στους οπαδούς του⁵⁵.

Η Παπαδημητρίου⁵⁶ μας παραδίδει τις αθηναϊκές, αντιβενιζελικές και βενιζελικές, εφημερίδες κατατάσσοντας, μάλιστα, τις πρώτες ανάλογα με τον ρόλο που έπαιζαν ή κλήθηκαν να παίζουν. Πιο συγκεκριμένα, κατατάσσει τον αντιβενιζελικό τύπο σε δύο (2) κατηγορίες. Από τη μια πλευρά οι εφημερίδες - *διαμορφωτές γνώμης* και από την άλλη ο *λαϊκίστικος*.

Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν, μεταξύ άλλων, εφημερίδες όπως, η *Νέα Ημέρα*, το *Νέον Αστρ*, τα *Ημερήσια Νέα*, αλλά κυρίως ιστορικές και σημαντικές εφημερίδες της εποχής όπως η εφημερίδα *Εμπρός*, η *Αθήναι* και η *Ακρόπολις*. Στόχος τους ήταν η καταγραφή των εσωτερικών και εξωτερικών υποθέσεων, όπου με

⁵⁴ Τούντα - Φεργάδη, όπ. π., σ. 38.

⁵⁵ Παπαδημητρίου, όπ. π., σσ. 50-1.

⁵⁶ Όπ. π. σσ. 20-35.

οργανωμένη προπαγάνδα υπέρ της πολιτικής του Κωνσταντίνου κατήθυναν την κοινή γνώμη⁵⁷.

Όσον αφορά την εφημερίδα *Εμπρός*, αν και στην αρχή υπήρξε ένας από τους πιο ένθερμους υποστηρικτές του Βενιζέλου και της προσχώρησης στο πλευρό της Αντάντ, μετά την παραίτηση του Έλληνα Πρωθυπουργού προσχώρησε άμεσα στη φιλοκυβερνητική και φιλοβασιλική πλευρά και τάσσεται ανοικτά και με κάθε τρόπο υπέρ της στάσης ουδετερότητας⁵⁸.

Η *Ακρόπολις*, από την άλλη πλευρά, υπήρξε φιλοβασιλική, αντιβενιζελική και γερμανόφιλη από την πρώτη κιόλας στιγμή, όντας ταγμένη στο πλευρό της βασιλικής πολιτικής. Αυτό, από μία εφημερίδα η οποία στα πρώτα χρόνια της πρωθυπουργίας του είχε υποστηρίξει τον Βενιζέλο, αλλά αισθανόταν προδομένη από την πολιτική που ακολούθησε τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό πεδίο⁵⁹.

Στη δεύτερη κατηγορία ανήκουν η *Εσπερινή*, ο *Χρόνος*, το *Σκριπ* και η *Αστραπή*. Εφημερίδες οι οποίες λειτούργησαν απόλυτα προπαγανδιστικά, παρουσιάζοντας και διαμορφώνοντας ένα κλίμα άμεσης επικινδυνότητας που πήγαζε από τις προδοτικές, όπως τις θεωρούσε, πολιτικές του Ελευθερίου Βενιζέλου⁶⁰.

Δείγμα της πρακτικής των παραπάνω εφημερίδων αποτυπώνεται στο φύλλο της 5ης Δεκεμβρίου 1916 από την εφημερίδα *Χρόνος*, όπου διαβάζουμε «*Χθες το απόγευμα εις το ναόν του Αγίου Διονυσίου ετελέσθη δέησις υπέρ του βασιλέως, προσελθόντων πάντων των ενοριτών. Εν μέσω νεκρικής σιγής και κατανύξεως γονυπετείς όλοι μετά του ιερέως εδεήθησαν υπέρ της σωτηρίας του Βασιλέως και της κατασυντριβής των απαισίων προδοτών και εχθρών της πατρίδος, βροντοφωνούντος του εμπνευσμένου ιερέως Παπαφώτη. "Ζήτω ο βασιλεύς και αιώνιον ανάθεμα εις τους προδότας". Μετά την δέησιν, ο κ. Δούφας, παρευρισκόμενος εις τον ναόν, ωμίλησε περί της θεόθεν αποστολής του Βασιλέως μας και της αθανάτου Ελληνικής φυλής, συστήσας πίστιν και αφοσίωσιν εις τον Άνακτα και τον στρατόν του, καθώς και ψυχραιμία και αντοχήν εις την κρίσιμον ταύτην περίοδον του εθνικού μας βίου*».

⁵⁷ Παπαδημητρίου, όπ. π., σσ. 20-26.

⁵⁸ Όπ. π., σσ. 22-3.

⁵⁹ Όπ. π., σ. 25.

⁶⁰ Όπ. π., σσ. 26-9.

Ωστόσο, η δέηση για τον Κωνσταντίνο αποτελούσε ένα μάλλον γενικότερο φαινόμενο και πρακτική των αντιβενιζελικών απέναντι στην "προδοσία" του Ελευθερίου Βενιζέλου. Στην *Ηχώ της Μακεδονίας*⁶¹, αναφέρεται μία παρόμοια περίπτωση.

«Ετελέσθη σήμερον εν τω της Κωμοπόλεώς μας Ι. Ν. Αγ. Παρασκευής πάνδημος και επιβλητική δέσις υπέρ της ταχείας αναρρώσεως του Σεπτού ημών Άνακτος. Παρίσταντο το Κοινοτικόν Συμβούλιον της Κωμοπόλεώς μας, άπαντες οι κάτοικοι το προσωπικόν του σχολείου μετά των μαθητών και μαθητριών.

Εν τέλει απηγγέλθη υπό μαθητού η εξής προσευχή:

«Μπρος στην εικόνα σου Χριστέ με σέβας γονατίζω και τη μεγάλη χάρι σου, πατέρα, σου ζητώ για τον μεγάλο βασιλιά του έθνους μας και προσευχή εγκάρδια για τούτον θα σου πω Χριστέ μου που τον Λάζαρον ανέστησες Θεέ μου μόνον με έναν λόγο σου Ουράνιε Πατέρα λυπήσου μας τα τέκνα Του και δός του την υγεία δακρύζει όλο το Έθνος μας για τούτο πέρα πέρα. Λυπήσου μας και σώσε Τον ω! ναι τον λατρευτό μας που η Ζωή Του μύριες ελπίδες μας φτερώνει που κάνει αλήθεια ζωντανή το κάθε όνειρο μας που σπα του σκλάβου τα δεσμά και τον ελευθερώνει ω! Ναι λυπήσου μας Θεέ και δός Του την υγείαν το όνομα Σου Δέσποτα γνωρίζει να λατρεύη και έχει για μόνο σύνθημα την πίστι, την θρησκεία σπλαχνίσου όλο το Έθνος μας όπου σε ικετεύει».

Στον αντίποδα, η *Εστία*, η *Πατρίς*, το *Έθνος* και ο *Ελεύθερος Τύπος*, εφημερίδες φιλοβενιζελικές, υπήρξαν οι σημαντικότερες που υποστήριζαν την πολιτική του Ελευθερίου Βενιζέλου, θέλοντας να παρουσιάσουν τις απόψεις του από την οπτική της αναγκαιότητας σύμπλευσης με την Αντάντ. Τα οφέλη που έβλεπε ο Βενιζέλος μέσα από μια τέτοια κίνηση παρουσιάζονταν στον βενιζελικό τύπο, με την αντίστοιχη προώθηση των θέσεων της αντίστοιχης Δύναμης, που υποστήριζε η κάθε εφημερίδα⁶².

Λέει ο Ζαβιτζιάνος χαρακτηριστικά πως «Αλλά και η άλλη παράταξις, η βενιζελική δεν εσταύρωσε τα χέρια της. Ούτε ήκουεν αογγύστως τας ύβρεις και τας συκοφαντίας. Εγνώριζε να τας ανταποδίδη. Είχε και αυτή οπαδούς πολλούς, είχε_τύπον ιδιόν_της. Αλλ' η παράταξις αυτή, και μόνη αυτή, είχεν επί πλέον και την προστασίαν

⁶¹ *Ηχώ της Μακεδονίας*, φύλλο της 31^{ης} Μαΐου 1915.

⁶² Παπαδημητρίου, όπ. π., σσ. 29-35.

των ξένων, της οποίας μάλιστα έκανε μεγαλύτεραν χρήση της πρεπούσης με ζημίαν σοβαράν της δημοτικότητός της»⁶³.

Η εφημερίδα *Αθήναι*, σχολιάζοντας τα γεγονότα του Αυγούστου του 1916 και παίρνοντας σαφή θέση υπέρ της κυβέρνησης Ζαΐμη, τη χαρακτηρίζει ως ««ως αρμοστική [...] εφαρμογής καθωρισμένων αξιώσεων της ετέρας των εμπολέμων ομάδων», όλως αιφνιδίως, όμως, μεταβλήθηκε «εις [...] πολιτικήν, δια της αναβολής των εκλογών», καταδεικνύοντας την αναγκαιότητα της συνδρομής υπέρ της σε μια δύσκολη για το Έθνος στιγμή, καθώς σε διαφορετική περίπτωση θα επερχόταν «εξώθησιν προς δεινά των οποίων ουδείς δύναται να προΐδῃ το μέγεθος»»⁶⁴.

Αναμφίβολα, η "μάχη" του Τύπου στην Αθήνα έμοιαζε άνιση για τη βενιζελική πλευρά. Δεν ήταν μόνον ο αριθμός των φιλοβασιλικών εφημερίδων, αλλά κυρίως οι πρακτικές τις οποίες χρησιμοποιούσαν. Τακτικές βασισμένες στην προπαγάνδα, αλλά και τον εκφοβισμό του λαού, ο οποίος διάβαζε για την πιθανότητα της καταστροφικής πορείας που έβαζε τη χώρα η πολιτική του Βενιζέλου. Ενός πρωθυπουργού, ο οποίος, σύμφωνα με τον αντιβενιζελικό τύπο, λειτουργούσε με τρόπο προδοτικό και προς ίδιον όφελος και όχι του λαού.

Ο Τύπος της Κρήτης για τον Εθνικό Διχασμό

Η κατάσταση στην Κρήτη ήταν διαφορετική από ότι στην Αθήνα. Η πρωτεύουσα αποτέλεσε το προπύργιο και την έδρα του Κωνσταντίνου. Η Κρήτη, όμως, και ιδιαίτερα τα Χανιά, ήταν ο τόπος στον οποίο γεννήθηκε και μεγάλωσε ο Ελευθέριος Βενιζέλος.

Υπήρξε πρώτος πρωθυπουργός της Κρητικής Πολιτείας, ηγέτης κατά την Επανάσταση του Θερίσου το 1905 και πρωτεργάτης του αγώνα των Κρητών για την ένωση με την Ελλάδα⁶⁵. Το έρεισμα του Βενιζέλου στο νησί της Κρήτης ήταν πολύ μεγάλο και η πλειοψηφία των Κρητών στήριζε τις αποφάσεις του. Οπωσδήποτε,

⁶³ Ζαβιτζιάνος, Κ. (1946). *Αι αναμνήσεις του εκ της ιστορικής διαφωνίας Βασιλέως Κωνσταντίνου και Ελευθερίου Βενιζέλου: όπως την έζησε (1914-1922)*.

⁶⁴ Τούντα - Φεργάδης, όπ. π., σ. 40.

⁶⁵ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, 1977*.

υπήρχαν και οι αντίθετες φωνές, όμως η ισχύ του Βενιζέλου στην Κρήτη ήταν πολύ μεγάλη.

Η Κρήτη, η οποία είχε μόλις δύο χρόνια νωρίτερα ενωθεί με την Ελλάδα, έπειτα από δράσεις και προσπάθειες χρόνων⁶⁶, όπως και ο κρητικός λαός ήταν, όπως θα δούμε και στη συνέχεια αφοσιωμένοι, αν όχι ταγμένοι, στον Ελευθέριο Βενιζέλο, τον πολιτικό ο οποίος καθρέφτιζε την πολιτική και τα θέλω του όλου του λαού.

Οι κινήσεις του τελευταίου, άλλωστε, ήταν εκείνες που οδήγησαν το ζήτημα της ένωσης στα “σαλόνια” των ευρωπαϊκών κρατών, όπου και έγινε ένα από τα θέματα συζήτησης στις αυλές των παλατιών των Μεγάλων Δυνάμεων. Είναι, λοιπόν, μάλλον αναμενόμενη η εικόνα την οποία αντικρύζουμε κατά την έρευνα και ανάγνωση των εφημερίδων του κρητικού Τύπου της περιόδου και την οποία θα παραθέσουμε στη συνέχεια.

Πώς, όμως, υποδέχθηκε και αποτύπωσε ο Τύπος τα γεγονότα των Αθηνών, της Θεσσαλονίκης και, γενικότερα την περίοδο του Εθνικού Διχασμού κατά τα έτη 1915 - 1917;

Στις 14 Οκτωβρίου 1915, έναν περίπου μήνα μετά τη δεύτερη παραίτηση του Ελευθερίου Βενιζέλου και ενώ το δίλημμα της συμμετοχής ή μη της Ελλάδος στον Πόλεμο αποτελεί κεντρικό κομμάτι της πολιτικής ζωής της χώρας, διαβάζουμε στο φύλλο της εφημερίδας *Νέα Εφημερίς* του Ηρακλείου⁶⁷: «*Προ τοιούτου τρομερού διλήμματος ευρισκόμενη η Ελλάς δεν είναι υποχρεωμένη να ταχθή προς το πλευρόν του συνδυασμού εκείνου, ο οποίος έχει μεθ' ημών τους αυτούς ακριβώς εχθρούς*;»

Το κείμενο της εφημερίδας αναφέρεται καθαρά στη συμμετοχή της χώρας στο πλευρό της Αντάντ, ορίζοντας τους ίδιους εχθρούς ως την Οθωμανική Αυτοκρατορία, την οποία στη συνέχεια κατονομάζεται ως «*οι ασπονδότεροι και οι προαιώνιοι ημών εχθροί*», ενώ παράλληλα γίνεται αναφορά στις βλέψεις των Βουλγάρων για τα εδάφη της Μακεδονίας. Είναι εμφανές πως μοιάζει αδύνατο στους Έλληνες να ταχθούν

⁶⁶ Από τα τέλη του Δεκεμβρίου του 1898 (*Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, 1977), όταν οι ξένες δυνάμεις παρέδωσαν την Ύπατη Αρμοστεία στον Γεώργιο, πρίγκηπα του Βασιλείου της Ελλάδος, είχε αρχίσει, ουσιαστικά, η πορεία προς την ένωση με την Ελλάδα. Παρά την αποτυχία της επανάστασης του Θερίσου, η Κρητική Πολιτεία, η οποία ιδρύθηκε κατά το τελευταίο έτος του 19^{ου} αιώνα, καθώς και της συνεχούς, λυσσώδους σε ορισμένες περιπτώσεις, άρνησης των Μεγάλων Δυνάμεων, το τέλος των Βαλκανικών Πολέμων κατέδειξε το γεγονός πως δεν υπήρχε, πλέον, άλλη λύση από την ένωση της Κρήτης με τη “Μητέρα Ελλάδα”.

⁶⁷ *Νέα Εφημερίς*. Φύλλο 19 Οκτωβρίου 1915.

σύμμαχοι στο πλευρό των Τούρκων. Αντίθετα, μάλιστα, θεωρείται αυτονόητο πως η θέση της χώρας είναι απέναντί τους.

Γίνεται, ως εκ τούτου, εμφανές πως τα παλαιά μίση δεν έχουν σβήσει ακόμη. Η εφημερίδα αποτυπώνει με τρόπο γλαφυρό μία πραγματικότητα ή οποία μας είναι γνωστή, όπως και μια κατάσταση η οποία μοιάζει μάλλον αναμενόμενη, τουλάχιστον από πλευράς ελληνικού λαού. Έχουν περάσει κάτι λιγότερο από εννέα (9) δεκαετίες από όταν το ελληνικό Κράτος και οι Έλληνες αποτίναξαν τον τουρκικό ζυγό και παρά τις όποιες εδαφικές προσαρτήσεις των προηγούμενων ετών, οι τέσσερις (4) αιώνες σκλαβιάς δεν μπορούν να ξεχαστούν.

Εξ ου, λοιπόν, και η, μάλλον, ειρωνική αναφορά στο δίλημμα που έχει η ελληνική πλευρά. Ιδίως όταν στον ένα συνδυασμό θα πρέπει να συμμαχήσει με τους “ασπονδέστερους” και “προαιώνιους” εχθρούς της.

Ακόμη, γίνεται λόγος για αποτυχία της Γερμανίας «να καταλάβη τους Παρισίους εντός ολίγων ημερών », διαβλέποντας την αδυναμία που έχουν «αι δυνάμεις των Αυστρογερμανών» ως προς το να επιτύχουν τον στόχο τους. Στο επόμενο φύλλο της εφημερίδας⁶⁸, στις 17 Οκτωβρίου 1915 ειρωνεύεται την πολιτική της ελληνικής κυβερνήσεως και του Κωνσταντίνου, καθώς αναφέρει πως «*Ημείς πιστεύομεν εις τας φαυλαρωνίας των Γερμανικών ανακοινωθέντων, τα οποία τόσον καλώς αποκρύπτουν τας ήττας των*».

Στην εφημερίδα *Ιδη* του Ηρακλείου στα φύλλα των αρχών του Σεπτεμβρίου του 1915⁶⁹ γίνεται μία αναφορά στο “δίλημμα”, όπως το θέτει η *Νέα Εφημερίς*, μπροστά στο οποίο βρέθηκε η χώρα. Και εκεί, αν και οι αναφορές δεν είναι εκτενείς και περισσότερο περιγραφικές, βλέπουμε πως κινείται στα ίδια πλαίσια, κάνοντας λόγο για μία απόφαση που «*το σύντομον μετά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας παρελθός το οποίο έχει η Ελλάς εστί οδηγός διά την χώραν μας*». Η αναφορά στους τέσσερις αιώνες του Οθωμανικού ζυγού και τους αγώνες των Ελλήνων για των Ελευθερία τους δεν μπορούν και, όπως είναι εμφανές, δεν έχουν ξεχαστεί.

⁶⁸ *Νέα Εφημερίς*. Φύλλο 17 Οκτωβρίου 1915.

⁶⁹ Η ακριβής ημερομηνία δεν είναι εμφανής. Πιθανότερη ημερομηνία η 5^η Σεπτεμβρίου 1915.

Ήδη, όμως, από τα μέσα Μαρτίου του ίδιου έτους στην εφημερίδα *Κρητική Επιθεώρησης*⁷⁰ του Ρεθύμνου, όπως και στην *Ίδη*, στα φύλλα του Απριλίου, έπειτα από την «πτώση», όπως αναφέρεται, της κυβέρνησης του Ελευθερίου Βενιζέλου, η ανησυχία είναι έκδηλη στην Κρήτη. Η *Κρητική Επιθεώρησης*, μάλιστα, κάνει λόγο στο φύλλο της 19ης Μαρτίου του 1915 για τις δυσμενέστατες συνθήκες οι οποίες περιμένουν το νησί στο εγγύς μέλλον, από τις αποφάσεις της νέας - φιλοβασιλικής - κυβέρνησης.

Η στάση που κράτησε η συγκεκριμένη εφημερίδα είναι ξεκάθαρη, όπως παρατηρούμε για το σύνολο εν γένει των εφημερίδων της Κρήτης, από την πρώτη κιόλας περίοδο, τηρώντας μια πολιτική υπέρ των επιδιώξεων του Ελευθερίου Βενιζέλου, ενώ παρατηρούμε πως αντιμετωπίζει μάλλον ειρωνικά τα όσα επιθυμεί ο Κωνσταντίνος και τον τρόπο με τον οποίο αντιμετώπιζε την κατάσταση.

Ιδιαίτερης πολιτικής και ιστορικής σημασίας είναι η επιλογή της *Κρητικής Επιθεώρησης*, ήδη από το καλοκαίρι του 1915, να έχει στο πρώτο φύλλο, καλύπτοντας το μεγαλύτερο μέρος αυτού, ως κεντρική ενότητα την παράθεση και τον σχολιασμό καταστάσεως στη χώρα. Εκεί μπορούμε να δούμε τις σκέψεις, τις θέσεις και τις θεωρήσεις της εφημερίδας σχετικά με την έκβαση του Πολέμου αφενός και τη στάση της Ελλάδος αφετέρου, με τις όποιες κοινωνικές και πολιτικές συνέπειες αυτή είχε.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το φύλλο⁷¹ της 3ης Αυγούστου του 1915 με τίτλο "*Επί της καταστάσεως*", όταν, με αφορμή τη στάση που πρέπει να κρατήσει η χώρα κατά τη διάρκεια του Πολέμου γίνεται αναφορά στην κυβέρνηση «*επί των ημερών της οποίας ευτήχησεν να ιδή μεγαλυνομένην την Ελλάδα και παρέχουσαν πολλές τας ελπίδας*».

Παρόμοια στάση παρατηρούμε και στην *Ίδη*, η οποία στο φύλλο της ίδιας ημέρας⁷² στέκεται στο γεγονός πως η πολιτική κατάσταση στη χώρα έχει άμεσο αντίκτυπο τόσο στο πολιτικό όσο και στο κοινωνικό κομμάτι, απέναντι σε αυτό που πρέσβευε η «*Ελλάς του παρελθόντος. Η Ελλάς η οποία ευτήχησε ίνα μεγαλύνει. Η Ελλάς*

⁷⁰ *Κρητική Επιθεώρησης*, Φύλλο 19 Μαρτίου 1915.

⁷¹ *Κρητική Επιθεώρησης*, Φύλλο 3 Αυγούστου 2015.

⁷² *Ίδη*. Φύλλο 3^{ης} Αυγούστου 1915.

που προσπάθει και οφείλει να ομοιάσει στις προγόνους της και της οποίας η πολιτική κατάστασις αποτελεί εις τας ημέρας μας τροχοπέδη».

Ακόμη, όμως, σημαντικότερο είναι ένα απόσπασμα επίσης από το φύλλο της 3^{ης} Αυγούστου από την *Κρητική Επιθεώρησις*⁷³, το οποίο δείχνει με πλήρη καθαρότητα την κατεύθυνση και τη θέση που πήρε η εφημερίδα σχετικά με το ζήτημα της συμμετοχής.

Εκεί, αναφέρεται χαρακτηριστικά «[...] επί θυσία ζωτικοτάτων συμφερόντων του Έθνους επιδιώκεται η ανασύστασις του Βαλκανικού Συνδέσμου χάριν του αγώνος της Αντάντ. Όσω και αν οιοσδήποτε Έλλην θα ήρχετο ολούχως όπως ταυτότης συμφερόντων και πολιτικής αντιλήψεως αγάγη εις τον κοινόν αγώνα τα λοιπά των Βαλκανικών κρατών ίνα αχθή εις αίσιον πέρας ο αγών των φίλων Δυνάμεων προς τας οποίας αμείωτος ως σήμερον διετηρήθη η ευγνωμοσύνη του ελληνικού λαού».

Εδώ, η συμμαχία με τις Μεγάλες Δυνάμεις, την Αγγλία, τη Γαλλία και τη Ρωσία, οι οποίες παράλληλα αποτελούν τον πυρήνα της Αντάντ ανάγεται στο επίπεδο της ευγνωμοσύνης από τον ίδιο τον ελληνικό λαό, ο οποίος αναγνωρίζει τη βοήθεια που του προσέφεραν κατά το παρελθόν⁷⁴.

Η ευγνωμοσύνη αυτή, σε συνδυασμό με το γεγονός πως στον αντίπαλο της Αντάντ πολεμικό συνδυασμό βρισκόταν η Τουρκία, οδηγούσε σε μία απόφαση που η χώρα θα έπρεπε αργά ή γρήγορα να πάρει, αλλά που έμοιαζε μάλλον προκαθορισμένη και επιτακτική.

Στο φύλλο της 25ης Νοεμβρίου 1915, όταν πλέον η κόντρα μεταξύ Ελευθερίου Βενιζέλου και Κωνσταντίνου είναι, πλέον, επίσημη και με ισχυρές συνέπειες στην ελληνική κοινωνία, η *Νέα Εφημερίς* εξαίρει τον ίδιο τον Βενιζέλο, αναφέροντας πως μόνος αυτός αναγνώρισε την «όλως εξαιρετική θέσις της Ελλάδος υπό έποψιν γεωγραφικήν» η οποία οδηγούσε στο αδιαμφισβήτητο γεγονός να δημιουργείται

⁷³ *Κρητική Επιθεώρησις* 3 Αυγούστου 1915.

⁷⁴ Παρά το γεγονός πως τον τελευταίο αιώνα δεν είχαν λείψει οι “εχθρικές” ενέργειες από πλευράς Μεγάλων Δυνάμεων, όπως είχε γίνει δέκα χρόνια νωρίτερα με τη στάση που κράτησαν στην επανάσταση του Θερίσου στην Κρήτη (ιδιαίτερα η Ρωσία), αλλά και στα μέσα της δεκαετίας του 1850 με τον Κριμαϊκό Πόλεμο, μεγάλο μέρος του ελληνικού πληθυσμού αναγνώριζε τη βοήθεια προς τη χώρα κατά την περίοδο της Επανάστασης, αλλά και κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους μεταξύ άλλων.

«ειδική σχέσις αυτής και η απόλυτος εξάρτησις από των μεγάλων θαλασσίων Δυνάμεων και κατ' εξοχήν της Αγγλίας».

Μάλιστα, παρατηρούμε μία, μάλλον ειρωνικού και μειωτικού υφολογικά περιεχομένου περίοδο λόγου, με στόχο να εκθειαστεί η πολιτική του Ελευθερίου Βενιζέλου απέναντι στους διαδόχους του, εκείνους τους οποίους, ουσιαστικά, επιθυμούσε ο Κωνσταντίνος και οι οποίοι θεωρούνταν, αν μη τι άλλο, μη ικανοί να εξυπηρετήσουν τα συμφέροντα της χώρας.

Αναφέρεται χαρακτηριστικά πως «Εάν ως ο κ. Βενιζέλος, εμελέτων και οι διαδεχθέντες αυτόν και κατενόουν ευθύς εν αρχή την υπερτάτην σημασίαν των δύο τούτων ειδικών παραγόντων, ούτε αυτοί θα παρουσίαζον σήμερον το οικτρότατον και αηδέστατον θέαμα αβούλων και παραπαιόντων κυβερνητών, ουδέ την Πατρίδαν θα έφερον εις την αξιοδάκρυτον θέσιν να περιστρέφεται και μεταστρέφεται αλλοπρόσαλλος και περιδεής μη έχουσα που να κλίνη την κεφαλήν»⁷⁵.

Και συνεχίζει, λαμβάνοντας ξεκάθαρη και δίχως αποστροφές θέση σχετικά με τη συμμετοχή ή μη της χώρας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. *«Όφειλαν να προβλέψουν και να γνωρίζουν ότι ένεκα της τοιαύτης θέσεως αυτής η Ελλάς, επ' ουδενί λόγο θα ηδύνατο να παραμείνη επί πολύ ουδετέρα».*

Οι δύο ειδικοί παράγοντες στους οποίους αναφέρεται η εφημερίδα είναι αφενός η γεωγραφική θέση της Ελλάδος, η οποία την καθιστά σημαντική, αν όχι και ισχυρή παράλληλα, γεωστρατηγική και γεωπολιτική εταίρο, και αφετέρου η απόλυτη εξάρτηση από τις μεγάλες θαλάσσιες Δυνάμεις και ιδιαίτερα την Αγγλία.

Το σημαντικότερο γεγονός της περιόδου του Εθνικού Διχασμού είναι, όπως είδαμε και νωρίτερα, το κίνημα της Θεσσαλονίκης, το οποίο οδήγησε στην Προσωρινή Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης, ηγέτης της οποίας υπήρξε ο Βενιζέλος. Αποτέλεσε ένα γεγονός που καταγράφηκε τόσο από τον ξένο Τύπο όσο και από τον ελληνικό, αθηναϊκό και μη.

Στην Κρήτη, σε αντίθεση με τον αθηναϊκό ο οποίος είχε μοιραστεί σε δύο στρατόπεδα, όπως άλλωστε και η ίδια η χώρα, ο Τύπος του νησιού τάχθηκε ανοιχτά υπέρ της κίνησης του Βενιζέλου. Αρχικά, στο φύλλο της 16ης Αυγούστου του 1916, η

⁷⁵ *Νέα Εφημερίς*. Φύλλο 25^{ης} Νοεμβρίου 1915.

*Νέα Εφημερίς*⁷⁶ δημοσιεύει τον λόγο τον οποίο είχε εκφωνήσει ο Βενιζέλος στον ελληνικό λαό, ενώ παράλληλα γίνονται εκτενείς αναφορές στο συλλαλητήριο που έλαβε χώρα στην πόλη του Ηρακλείου, ενάντια στην πολιτική του Βασιλιά Κωνσταντίνου και της ελληνικής Κυβερνήσεως.

Στην εφημερίδα *Ημερησία*, τα φύλλα της οποίας είναι λιγοστά από τη συγκεκριμένη περίοδο⁷⁷, αλλά καλύπτουν την περίοδο του καλοκαιριού του 1916, παρατηρούμε συνεχείς αναφορές στην πολιτική κατάσταση που επικρατούσε στην Αθήνα και η οποία δημιούργησε πολλαπλά ερωτήματα και φόβους στον κρητικό λαό και Τύπο.

Η Κρήτη, εξαιτίας της – αναγκαστικής, ελέω της πολιτικής του Κωνσταντίνου - παραίτησης της κυβέρνησης του Ελευθερίου Βενιζέλου και της πολιτικής αστάθειας που επικράτησε σε όλη τη χώρα, χαρακτηρίζεται “έρμαιο”, ενώ την ίδια στιγμή, ενώ παράλληλα το μέλλον της θεωρείται «αβέβαιον, ένεκα της του Βασιλέως επικινδύνου πολιτικής και εμμονήν έναντι του Ελευθερίου Βενιζέλου».

Μάλιστα, αναφερόμενη στην ομιλία του Ελευθερίου Βενιζέλου στις 16 Αυγούστου του 1916⁷⁸ κάνει λόγο για μια «ομιλίαν η οποία εμίλησε εις την καρδίαν του λαού της πολύπαθης Ελλάδος». Τα γεγονότα των πρώτων μηνών του 1916 επηρέασαν βαθιά τον κρητικό λαό, όπως και τον Τύπο του νησιού, ο οποίος τάχθηκε απόλυτα υπέρ του κρητικού ηγέτη.

Δεν είναι, άλλωστε, λίγες οι αναφορές της *Ημερησίας* στις κινήσεις του Βενιζέλου μετά την ομιλία, μέχρι και την κατάλυσή του στη Θεσσαλονίκη. Παρατηρούμε στα φύλλα των τελών του Αυγούστου του 1916, να γίνεται ολοένα μεγαλύτερη αναφορά στις κινήσεις του Βενιζέλου και την πρόθεσή του «*ίνα βγάλει την χώραν από τον σκόπελον στον οποίο έχει περιπέση*».

Ο «σκόπελος» αυτός είναι κοινωνικός και πολιτικός. Από τη μία πλευρά οι κοινωνικές αναταραχές, με τον εμφύλιο αλληλοσπαραγμό των φιλοβενιζελικών και των φιλοβασιλικών και από την άλλη η πολιτική αστάθεια στην οποία βρισκόταν η

⁷⁶ *Νέα Εφημερίς*, Φύλλο 16 Αυγούστου 1916.

⁷⁷ Σε αρκετά από τα φύλλα της εφημερίδας δεν είναι εμφανής η ακριβής ημερομηνία. Για τον λόγο αυτό η αναφορά στα φύλλα της εν λόγω εφημερίδας γίνεται κατά προσέγγιση χρονικά.

⁷⁸ *Ημερησία*. Φύλλο 17^{ης} Αυγούστου 1916.

χώρα, συνέπεια της κόντρας και του μίσους που είχε αναπτυχθεί μεταξύ των δύο ανδρών.

Δε θα έμοιαζε υπερβολικό να θεωρήσουμε πως η πολιτική και οι πρακτικές του ίδιου του Κωνσταντίνου ήταν εκείνες οι οποίες οδήγησαν σε αυτήν τη στάση. Αναντίρρητα, η επιρροή και ισχύ, πολιτικά και κοινωνικά, του Βενιζέλου εντός της Κρήτης ήταν πολύ μεγάλη. Ήταν, όμως, οι αποφάσεις και οι πολιτικές του Βασιλέως οι οποίες έστρεψαν και τον τελευταίο, ίσως, οπαδό του ή αντιπολιτευόμενο του Βενιζέλου, απέναντί του.

Το πρόσφατο παρελθόν, η κόντρα του Κωνσταντίνου με τον Βενιζέλο, καθώς και οι συνεχείς φόβοι από πλευράς Κρητών για την τύχη, πολιτικά σε πρώτο επίπεδο, αλλά και ενδεχομένως εδαφικά, για την τύχη του νησιού είχαν δημιουργήσει ένα ιδιαίτερα εκρηκτικό και έντονα αντιβασιλικό κλίμα στην Κρήτη, το οποίο, όπως ήταν αναμενόμενο, αποτυπώθηκε στον κρητικό Τύπο.

Χαρακτηριστικό είναι το κείμενο από το πρώτο, κιόλας Φύλλο της Προσωρινής Κυβερνήσεως της Θεσσαλονίκης, η οποία εκδίδεται στα Χανιά, στο οποίο καταδεικνύεται, πέρα από τις θέσεις και τους στόχους του κινήματος, η στενή σχέση του Ελευθερίου με το νησί της Κρήτης, μέσω της υποστήριξης που λάμβανε. Πιο συγκεκριμένα, αναφέρεται πως (<https://www.greek-language.gr/>):

«Ο Κρητικός λαός συνελθών σήμερον 13 Σεπτεμβρίου 1916 εις ένοπλον συλλαλητήριον, εν Χανίοις, ίνα διασκεφθή περί της κινδυνευούσης Πατρίδος και λαβών υπ' όψει:

Ότι η μέχρι σήμερον ασκηθείσα πολιτική, παρά την εκπεφρασμένην γνώμην του Ελληνικού Λαού και τα Συνταγματικά του δικαιώματα, απομακρύνουσα το Έθνος από το πλευρόν των ευεργετίδων Δυνάμεων, δεν ανταποκρίνεται ούτε προς τας παραδόσεις, ούτε προς το φρόνημα αυτού.

Ότι αντιστρατεύεται προς τα πραγματικά εθνικά συμφέροντα ευρισκόμενα εις άκραν αντίθεσιν προς τα συμφέροντα των πατροπαράδοτων αυτού εχθρών.

Ότι η ίδια αυτή πολιτική υπεβίβασε το Κράτος από της περιωπής εις ην είχεν αναβιβασθή δια των δύο νικηφόρων πολέμων, εις την σημερινήν αυτού αθλιότητα και ότι μέγιστον

μέρος της Ελληνικής Μακεδονίας κατέχεται υπό Βουλγάρων, μέγιστον δε κίνδυνον διατρέχει η όλη Ελληνική φυλή.

Αναλαμβάνει και πάλιν εις χείρας του τον ιερόν αγώνα της σωτηρίας, και προς τον σκοπόν τούτον.

Ψηφίζει

Συγκροτεί προσωρινήν Κυβέρνησιν εκ των Ελευθερίου Βενιζέλου και Παύλου Κουντουριώτου, αντιναύαρχου του Ελληνικού Στόλου, ους εξουσιοδοτεί να προσλάβωσι και τρίτον μέλος αυτής, και αναθέτει εις την Κυβέρνησιν ταύτην όπως επιδίωξη την σωτηρίαν του Έθνους παρά το πλευρόν Συμμάχων Δυνάμεων».

Στις 19 Σεπτεμβρίου 1916, στο τρίτο φύλλο⁷⁹ της εφημερίδας της Προσωρινής Κυβερνήσεως της Θεσσαλονίκης δημοσιεύεται το Διάταγμα για την κήρυξη του στρατιωτικού νόμου όπου στο πρώτο άρθρο κηρύσσεται σε κατάσταση πολιορκίας ο νομός Ηρακλείου! Στην περιοχή του Ηρακλείου εδρεύει και το στρατιωτικό δικαστήριο με πρόεδρο τον επίλαρχο Γεώργιο Σκανδάλη και επίτροπο τον δικηγόρο Νικόλαο Κουτσουρελάκη.

Συγκεκριμένα το διάταγμα περί κηρύξεως του στρατιωτικού νόμου στον νομό Ηρακλείου που φέρει τις υπογραφές της τριανδρίας έχει ως εξής:

«Άρθρο 1ον

Έχοντες υπ' όψιν το υπ' αριθ. 18 Διάταγμα περί στρατιωτικού νόμου άρθ. 1 και εφεξής, κηρύσσομεν εις κατάστασιν πολιορκίας τον νομόν Ηρακλείου.

Άρθρον 2ον

Αι κατά το άρθ. 2 του προειρημένου Διατάγματος διαταγαί της στρατιωτικής αρχής δύνανται να εκδοθώσι και δι' ωρισμένην μόνον περιφέρειαν του νομού. Εν πάση περιπτώσει καταβάλλεται η δέουσα επιμέλεια, ίνα αύται περιέλθωσιν εις γνώσιν των κατοίκων της περιφέρειας, ένθα θα ισχύσωσι.

⁷⁹ Εφημερίδα της Προσωρινής Κυβερνήσεως της Θεσσαλονίκης. Φύλλο 19 Σεπτεμβρίου 1916.

Άρθρον 3ον

Η δικαιοδοσία του στρατιωτικού δικαστηρίου εκτείνεται και επί αδικημάτων προγενεστέρων του παρόντος διατάγματος αλλά πάντως μεταγενεστέρων της ογδός Σεπτεμβρίου ε.ε.

Άρθρον 4ον

Έδρα του στρατιωτικού δικαστηρίου ορίζεται: η πόλις του Ηρακλείου, περιοχή δε της αρμοδιότητός του ή του νομού Ηρακλείου.

Διορίζομεν πρόεδρον αυτού τον επίλαρχον Σκανδάλην Γεώργιον και Επίτροπον της Κυβερνήσεως τον δικηγόρον Νικόλαον Κουτσουρελάκην.

Άρθρον 5ον

Αι πολιτικάί αρχαί οφείλουσι να ανακοινώσιν αμελητεί εις την στρατιωτικήν αρχήν παν αδίκημα υπαγόμενον εις την δικαιοδοσίαν αυτής ή δυνάμενον κατά το τελευταίον εδάφιον του άρθ. 3 του διατάγματος περί στρατιωτικού νόμου να υπαχθή εις την στρατιωτικήν δικαιοδοσίαν...» (patris.gr).

Στις 14 Οκτωβρίου 1916 ο *Εσπερινός ταχυδρόμος*⁸⁰, νέα εφημερίδα που διανύει το πρώτο έτος ίδρυσης της, δηλωμένη ως φιλελεύθερων αρχών, καλύπτει όλο το εξώφυλλο της και μέρος της δεύτερης σελίδας, με ένα ποίημα, αντί για κύριο άρθρο εκ του «*Φαφλατά*», ανώνυμου, που ειρωνεύεται τον Βασιλιά Κωνσταντίνο, ότι ξεχνά ότι φορά το ελληνικό στέμμα και τρέχει πίσω από τα προστάγματα του Κάιζερ και της Γερμανίδας συζύγου του. Και αφού του ζητά να σταματήσει την προδοσία, τον προτρέπει να τα βρει με τον Βενιζέλο.

Στις 18 Νοεμβρίου του 1916, ημέρα κατά την οποία ξέσπασαν τα Νοεμβριανά, στην *Κρητική Επιθεώρησης*⁸¹ διαβάζουμε πως «*Κάθε Έλλην αντιλαμβανόμενος καλώς την σημασίαν της παρούσης κρίσεως δεν είναι δυνατόν ίνα μη εύχεται την αποφυγήν ενός αλληλοσπαραγμού*». Ένας αλληλοσπαραγμός ο οποίος όχι μόνο δεν αποφεύχθηκε, αλλά δικαίωσε την εφημερίδα στο ακέραιο.

⁸⁰ *Εσπερινός ταχυδρόμος*. Φύλλο 14 Οκτωβρίου 1916.

⁸¹ *Κρητική Επιθεώρησης*. Φύλλο 18^{ης} Νοεμβρίου 1916.

Στο ίδιο άρθρο γίνεται, ίσως για πρώτη φορά, μία απόλυτα ξεκάθαρη κατάθεση της θέσης της εφημερίδας σχετικά με τις αποφάσεις που πρέπει να πάρει η χώρα σχετικά με τη συμμετοχή της στον Πόλεμο. Η Ελλάδα θα πρέπει «να καθορίσει τους συμμάχους της». Όμως, η δεινή θέση στην οποία έχει περιπέσει οδηγεί τη χώρα να καθορίσει τους φίλους «ουχί βάσει συνειδήσεως, αλλά απέναντι στην υφήλιον, διά να γνωρίζει αν είναι φίλη ή εχθρά της». Την ίδια στιγμή, ωστόσο, αναφέρεται πως «*Η Γερμανία αναφανδόν πλέον [...] ενεργεί βυθίζουσα τα ελληνικά ατιμόπλοια, διά των υποβρυχίων της*».

Δύο (2) μέρες αργότερα, στο φύλλο⁸² της 20ης Νοεμβρίου, περιγράφεται η κατάσταση που επικρατούσε στην Ελλάδα του τέλους του 1916. Μία χώρα όπου η «*λαϊκή εξέγερσις*» προήλθε όχι από τη θέληση του λαού, αλλά από την αναγκαιότητα στην οποία περιήλθε. Την ίδια στιγμή στη χώρα «*Τα πάντα καταρρακωμένα, τα πάντα εκλείψαντα, τα πάντα αβώτως σπαταληθέντα [...] κείνται άψυχα, ατάκτως ερριμένα*».

Εδώ, είναι πολύ σημαντικό να αναφερθεί το γεγονός πως η *Νέα Εφημερίς*⁸³, στο φύλλο της 19^{ης} Νοεμβρίου 1916, δεν έχει κάποια συγκεκριμένη αναφορά σχετικά με τα γεγονότα της Αθήνας. Στην τρίτη σελίδα του εν λόγω φύλλου παρέχονται ειδήσεις από την 17^η Νοεμβρίου, γεγονός το οποίο μεν δικαιολογεί την έλλειψη αναφορών, αλλά δημιουργεί ερωτήματα καθώς μοιάζει περιέργη η έλλειψη πληροφόρησης.

Ωστόσο, πολύ γρήγορα ανακαλύπτουμε πως πρόκειται, ουσιαστικά, για έλλειψη πληροφόρησης από πλευράς εφημερίδας, η οποία παραθέτει με σχετική καθυστέρηση τα όποια γεγονότα. Το παραπάνω θα δούμε στη συνέχεια.

Στις 23 Νοεμβρίου του 1916, πέντε (5) ημέρες μετά το ξέσπασμα των Νοεμβριανών, τα οποία ταλάνισαν τη χώρα κατά τη διάρκεια της περιόδου Νοεμβρίου - Δεκεμβρίου, η *Νέα Εφημερίς* εμφανίζεται με ένα πρωτοσέλιδο που καταδεικνύει, για ακόμη μία φορά, τη σαφή υπέρ του Βενιζέλου θέση και, κυρίως, την αποστροφή προς την πολιτική του Κωνσταντίνου και της ελληνικής Κυβέρνησης. Συγκεκριμένα, κυκλοφορεί με τον πρωτοσέλιδο τίτλο «*Το έγκλημα συνετελέσθη*»⁸⁴, αναφερόμενη στην

⁸² *Κρητική Επιθεώρησις*. Φύλλο 20 Νοεμβρίου 1916.

⁸³ *Νέα Εφημερίς*. Φύλλο 19 Νοεμβρίου 1916.

⁸⁴ *Νέα Εφημερίς*. Φύλλο 23 Νοεμβρίου 1916.

πολεμική, πλέον, στάση των αντιπάλων του Βενιζέλου απέναντι στην Αγγλία και τη Γαλλία.

Διαβάζουμε χαρακτηριστικά: *«Από της παρελθούσης Παρασκευής η Ελλάς του Βασιλέως Κωνσταντίνου ευρίσκεται εις πόλεμον κατά των ευεργετιδών Δυνάμεων Γαλλίας και Αγγλίας. [...] Το απαίσιον ανοσιούργημα συνετελέσθη. Η αφάνταστος ατιμία διεπράχθη. Το αποτρόπαιον αίσχος επήλθεν»*. Αναφέρεται, μάλιστα, στον Κωνσταντίνο ως «*γαμβρόν του Κάιζερ*», για να καταδείξει τη λογική πίσω από την απόφαση του Κωνσταντίνου, οποίος έθεσε, κατά την εφημερίδα, την προσωπική και οικογενειακή του θέση πάνω από το συμφέρον της πατρίδας, οδηγώντας την στην καταστροφή.

Η ελληνική Κυβέρνηση χαρακτηρίζεται ως «*κατά τύπους*», η οποία δεν μπορούσε, ουσιαστικά, να κάνει τίποτα απολύτως απέναντι στις αποφάσεις και τα θέλω του Κωνσταντίνου. Ο καταλογισμός των ευθυνών στην ελληνική κυβέρνηση, η οποία είχε διαδεχθεί εκείνη του Βενιζέλου είναι συνεχείς και με σαφή μειωτικό τόνο, καθώς σε κάθε ευκαιρία και με κάθε τρόπο και τόνο τονίζεται ο ρόλος της ως «*πιόνι*» του Παλατιού.

Συγκλονιστικό, όμως, είναι το απόσπασμα στη συνέχεια, το οποίο καταδεικνύει τα αισθήματα που έτρεφαν οι βενιζελικοί και ο βενιζελικός τύπος απέναντι σε εκείνους που οδηγούσαν τη χώρα στον όλεθρο.

«Εν τω μεταξύ δε, η σπείρα των κατά του Έθνους εγκληματιών διηρέθισε και εξήγειρα τας λαϊκὰς μάζας των πιστών, παρότρυνε τους πραιτωριανούς αξιωματικούς εις απονενομημένα διαβήματα παραστήσασα εις αυτούς ότι κινδυνεύει η αυτοτέλεια και η τιμή του Κράτους και το πραξικόπημα επέτυχεν».

Αντίστοιχα, την ίδια ημέρα η *Κρητική Επιθεώρησις*⁸⁵ λαμβάνει μία στάση η οποία, όπως και στα προηγούμενα φύλλα της, επικεντρώνεται περισσότερο στα γεγονότα που αφορούν τον πόλεμο και τις τραγικές για τη χώρα συνέπειες του διχαστικού κλίματος, σε σχέση με την απόδοση ευθυνών, τόσο στον Βασιλιά Κωνσταντίνο όσο και στην ελληνική κυβέρνηση.

⁸⁵ *Κρητική Επιθεώρησις*. Φύλλο 23 Νοεμβρίου 1916

Αναγνωρίζεται το γεγονός πως η πολιτική του Κωνσταντίνου και της ελληνικής κυβέρνησης αποτελεί πηγή των προβλημάτων, όμως γίνεται πρωτίστως αναφορά στα της Ευρώπης και του πολέμου θέματα.

Τρεις (3) ημέρες αργότερα, η *Κρητική Επιθεώρησης* εκδίδει ένα φύλλο⁸⁶ το πρωτοσέλιδο του οποίου έχει μία αναφορά στο πάνω μέρος, σχετικά με τα γεγονότα των Αθηνών και ευρύτερα της Ελλάδας, το οποίο είναι από κάθε άποψη αξιοσημείωτο, λόγω των χαρακτηρισμών, τους οποίους χρησιμοποιεί, ώστε να περιγράψει μία απόλυτα φρικτική και ζοφερή εικόνα μιας πρωτεύουσας η οποία έχει παραδοθεί στο μίσος, τον αλληλοσπαραγμό και τους διωγμούς.

Αναφέρεται, λοιπόν, χαρακτηριστικά στην πρώτη σελίδα πως «*Αι Αθήναι τρομοκρατούνται από τας ορδάς του εκμανέντος φαυλοκρατισμού. Ο απαισιώτερος απολυταρχισμός περισφίγγει την Ελληνικής ψυχήν μέχρις αποπνιγμού φρικώδους. Αναρχισμοί, βαζιβουζουκισμοί, δηώσεις, καταδιώξεις και εν γένει βαρβαρισμοί πλέον ή Βουλγαρικοί έχουν τεθεί εις εφαρμογήν κατά παντός Βενιζελόφρονος*».

Είναι, πράγματι, ιδιαίτερο το γεγονός πως η εφημερίδα, περισσότερο ίσως από οποιαδήποτε άλλη, ιδίως σε σχέση με εκείνες που αποτελούσαν τον Τύπο της Κρήτης, αναφέρεται με τα παραπάνω λόγια στις πρακτικές που ακολουθούν οι φιλοβασιλικοί και, ουσιαστικά, αναφέρεται σε στάση του Παλατιού, εναντίον των Βενιζελικών.

Η οργή είναι έκδηλη και αποτυπώνεται σε λέξεις και φράσεις όπως «*εκμανέντος ... αποπνιγμού φρικώδους... βαρβαρισμοί*». Δεν επρόκειτο για απλές διώξεις, αλλά για πράξεις που προσιδιάζουν σε πρακτικές και τακτικές βαρβάρων. Η λέξη αυτή έχει ιδιαίτερη σημασία, ιδιαίτερα αν φέρουμε στον νου μας την αντίθεση μεταξύ Ελλήνων και βαρβάρων που προέρχεται από το αρχαίο παρελθόν της χώρας. Ο πολιτισμός και η ανθρωπιά θεωρείται ότι έχουν χαθεί για τα καλά.

Ο γλαφυρός τρόπος με τον οποίο εμφανίζει και παρουσιάζει συνθήκες για τους βενιζελικούς στην Αθήνα αποτυπώνεται στη συνέχεια του άρθρου, όπου και αναφέρεται χαρακτηριστικά πως «*Ο Βενιζελισμός τέλος δέχεται τον απηνέστερον των*

⁸⁶ *Κρητική Επιθεώρησης*. Φύλλο 26^{ης} Νοεμβρίου 1916.

διωγμών από τους αντιπάλους του μεταξύ των οποίων την πρώτην θέσιν κατέχει αυτός ο Βασιλεύς των Πανελλήνων».

Εδώ, πλέον, γίνεται σαφής και χωρίς περιστροφές αναφορά στη δίωξη την οποία υφίστανται όχι μόνο οι οπαδοί του Ελευθερίου Βενιζέλου, αλλά η ίδια η ιδεολογία του Βενιζελισμού και αυτά τα οποία πρεσβεύει⁸⁷. Μάλιστα, ο Βασιλέας Κωνσταντίνος παρουσιάζεται ως ο πρώτος και μεγαλύτερος διώκτης αυτής.

Στη συνέχεια, η επίθεση προς τον Κωνσταντίνο γίνεται ακόμα μεγαλύτερη και σκληρότερη, όπως και απέναντι στους οπαδούς τους, οι οποίοι εμφανίζονται ως υπαίτιοι της κατάστασης που βιώνει η χώρα και των διωγμών στους οποίους υπόκεινται οι βενιζελικοί.

«Ο Βουλγαροκτόνος, σήμερον μεταμορφούται εις Ελλαδοκτόνον. Κλάψετε όλοι όσοι τον ωνειρεύητε αντάξιον των παραδόσεών μας των Εθνικών. Θρηνήσατε την άδοξον πτώσιν του, αλλά συνολικώς, φευ! Και το ενταφιασμόν της Ελλάδος».

Τα λόγια τα οποία χρησιμοποιούνται είναι ιδιαιτέρως σκληρά. Ο Κωνσταντίνος χαρακτηρίζεται φονέας της ίδιας της Ελλάδας, ενώ προοικονομείται η πτώση του, η οποία μοιάζει μάλλον αναμενόμενη και προσμένουσα για κάθε Έλληνα, ο οποίος επιθυμεί το καλό της πατρίδας. Δυστυχώς, όμως, μέχρι να συμβεί αυτό θα έχει επέλθει ο ενταφιασμός της ίδιας της χώρας.

Η συγκεκριμένη φράση είναι, μάλλον, αλληγορική, καθώς αναφέρεται στον κοινωνικό θάνατο μιας χώρας η οποία μέσα από την πορεία του Διχασμού και των αλληλοδιωγμών, θα έχει χάσει πλέον κάθε έννοια κοινωνικής συνοχής. Είναι, θα έλεγε κάποιος, μία χώρα η οποία, όπως σε άλλες περιπτώσεις αναφερόταν για την Κρήτη και το μέλλον της, έρμαιο στις αποφάσεις του βασιλιά της. Ο τελευταίος είχε θέσει τον δικό του εγωισμό πάνω από τα συμφέροντα της χώρας του.

⁸⁷ Σχετικά με την ιδεολογία, τις αντιλήψεις και τις θέσεις που πρέσβευε ο Βενιζελισμός ως ιδεολογία δεν μπορούμε να τοποθετηθούμε επακριβώς, καθώς επρόκειτο περισσότερο για μία θεωρητική προσέγγιση της πολιτικής, κοινωνικής, στρατιωτικής και οικονομικής πορείας της χώρας, με επίκεντρο τον Ελευθέριο Βενιζέλο. Ουσιαστικά, πρόκειται για μία θεωρία η οποία βρίσκεται πιο κοντά από οποιαδήποτε άλλη στη Μεγάλη Ιδέα και τη θεώρηση της εδαφικής ανάπτυξης του Κράτους με την παράλληλη απελευθέρωση των αλύτρωτων Ελλήνων. Στο επίκεντρο της πολιτικής αυτής βρισκόταν η οικονομία, με στόχο τις μεταρρυθμίσεις, τις επενδύσεις και την εν γένει οικονομική ανάπτυξη του ελληνικού Κράτους.

Καθόλη τη διάρκεια των Νοεμβριανών, η *Νέα Εφημερίς*⁸⁸, όπως στις 3 Δεκεμβρίου 1916, έκανε συνεχείς αναφορές στους «*Κανιβάλους των Αθηνών*» και τον «*αιμοσταγή χορόν των*», οι οποίοι ήταν ευχαριστημένοι από το "έγκλημα" το οποίο είχε συντελεστεί.

Ο όρος που ανεγράφη παραπάνω δεν είναι τυχαίος. Αντικατοπτρίζει τον τρόπο με τον οποίο έβλεπε ο βενιζελικός τύπος τους αντιβενιζελικούς και τις πράξεις τους, ενώ έρχεται σε συνέχεια όσων είχαν σε προηγούμενα, αλλά και σε επόμενα φύλλα, αναφερθεί. Οι διώξεις και οι πρακτικές μίσους των αντιβενιζελικών προς τους βενιζελικούς είχαν δημιουργήσει ένα ιδιαίτερα σκληρό και διχαστικό κλίμα, το οποίο έκανε την εμφάνισή του σε όλες τις πτυχές της πολιτικής, κοινωνικής και οικονομικής ζωής της χώρας.

Πιο συγκεκριμένα, στο φύλλο της 1ης Δεκεμβρίου του 1916, σχετικά με την προπαγάνδα του αντιβενιζελικού τύπου και τα αισθήματα τα οποία είχε προκαλέσει στο στρατόπεδο των οπαδών του Κωνσταντίνου, χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα⁸⁹ που μας παραδίδεται, όπου γίνεται αναφορά στις κραυγές που ακούγοντας και το μίσος απέναντι στους βενιζελικούς.

«Τι θέλουν οι άτιμοι οι ξένοι στα σπήτια μας; Θα τους φάμε, ήτο το σύνθημα. Κάθε Βενιζελικός, μικρός ή μεγάλος, γυναίκα ή άνδρας, βρέφος ή ώριμος θα πνιγούν εις το αίμα των, ήτο η κραυγή». Παράλληλα, γίνεται αναφορά σε απειλή από πλευράς αντιβενιζελικών πως, όσον αφορά τους βενιζελικούς του κέντρου της πόλης, τα καταστήματα πολλών εκ των οποίων είχαν χρωματιστεί, για να αναγνωρίζονται, «*τους επερίμενε η νυξ του Αγ. Βαρθολομαίου*».

Εδώ, βλέπουμε το κλίμα μίσους και τρομοκρατίας το οποίο επικρατούσε εντός της ελληνικής κοινωνίας, η οποία είχε πλέον διχαστεί απόλυτα. Είναι αλήθεια πως οι αναφορές αυτές που γίνονται από τη *Νέα Εφημερίς* αποτυπώνουν μία καθημερινότητα φρικώδους, αν θέλουμε να χρησιμοποιήσουμε μια αντίστοιχη έκφραση που είδαμε νωρίτερα, βίας και αλληλοσπαραγμού.

⁸⁸ *Νέα Εφημερίς*. Φύλλο 3 Δεκεμβρίου 1916.

⁸⁹ *Νέα Εφημερίς*. Φύλλο 1 Δεκεμβρίου 1916.

Στο αντίστοιχο φύλλο της *Κρητικής Επιθεώρησης*⁹⁰ γίνεται εκτενής αναφορά στην κήρυξη του Κωνσταντίνου ως έκπτωτου και την αποπομπή του από τον βασιλικό θρόνο. Πιο συγκεκριμένα, αναφέρεται πως «*Ο Λαός της νέας Ελλάδος, συνελθών εις πάνδημα συλλαλητήρια εκήρυξε έκπτωτον των δικαιωμάτων του θρόνου τον Βασιλέα Κωνσταντίνον [...] Ησθάνθη ότι έδει να μην ανέχεται ως ανώτατον αυτού άρχοντα ον όπερ ουχί άμυνα της χώρας του, αλλά δημιουργίαν τρομοκρατίας, διωγμόν και εμφυλίου σπαραγμού εγέννησε*».

Είναι, λοιπόν, ξεκάθαρη πλέον η στάση που κρατά η εφημερίδα απέναντι τόσο στα γεγονότα όσο και στη στάση της απέναντι στον Κωνσταντίνο. Είναι, παράλληλα, άξιο αναφοράς το γεγονός πως σε κανένα σημείο δε γίνεται αναφορά στο όνομα του Ελευθερίου Βενιζέλου ή τους Φιλελευθέρους. Η αντίδραση του λαού και η κήρυξη του Κωνσταντίνου ως έκπτωτου παρουσιάζεται ως μία μάλλον αναμενόμενη κατάσταση, η οποία οφείλεται, ως επί το πλείστον, στην πολιτική του ίδιου και τη διχόνοια που έσπειρε.

Παράλληλα, τονίζεται το γεγονός πως οι πρακτικές και η πολιτική που ακολουθεί ο Κωνσταντίνος δε γίνεται και δε θα μπορέσουν να γίνουν αποδεκτές, τελικά, από τους Έλληνες. Σε μία σαφή προσπάθεια αναφοράς και αναγωγής στο θυμικό και την κουλτούρα των Ελλήνων, παρατηρούμε πώς εκθειάζεται η ανεξαρτησία και το αίσθημα της ελευθερίας το οποίο έχουν έμφυτο.

Είναι, άλλωστε ενδεικτική η φράση πως «*Ο Έλλην αείποτε απέδειξε ότι δεν είνε μορμολύκιον, ούτε όργανον πειθήνιον*», για να συνεχίσει στη συνέχεια λέγοντας πως «*Από χαρακτήρος επαναστάτης λαός, παρακολουθεί την πολιτικήν των ιθυνόντων και κρίνει πάντοτε τα πράγματα από της αντιλήψεως εκείνης ήτις ως οδηγόν έχει την δημιουργίαν μιας μεγάλης Ελλάδος*».

Το τέλος, μάλιστα, του άρθρου είναι ιδιαίτερα σημαντικό, καθώς αποτυπώνει αφενός την τελική «*ετυμηγορία*» του ελληνικού λαού, αλλά και τις συνέπειες που, σύμφωνα με την εφημερίδα, αρμόζουν στον Κωνσταντίνο, ο οποίος εμφανίζεται να έχει πράξει εν πλήρει συνειδήσει. Το γεγονός αυτό τον κάνει ακόμη περισσότερο μισητό στα μάτια των Ελλήνων πολιτών.

⁹⁰ *Κρητική Επιθεώρησης*. Φύλλο 1^{ης} Δεκεμβρίου 1916.

Διαβάζουμε, λοιπόν, στο φύλλο της 1^{ης} Δεκεμβρίου πως «*Με τοιαύτα αισθήματα, με τοιαύτες σκέψεις και θελήσεις, συνελθών εξέδωκε την ετυμηγορίαν του, δι' ης απεφάνθη ότι ο Βασιλεύς Κωνσταντίνος είναι ένοχος αντιδράσεως κατά της λαϊκής θελήσεως. Ότι διέπραξε ταύτα εν συνειδήσει. Ότι ως ποινήν ορίζει την της εκπτώσεως*».

Ως εκ τούτου, το γεγονός πως ο Βασιλιάς Κωνσταντίνος κηρύχθηκε έκπτωτος αιτιολογείται ως αποτέλεσμα και φυσικό επακόλουθο της ίδιας της φύσης των πολιτικών αποφάσεών του, οι οποίες υπήρξαν αντίθετες με τη φύση του ελληνικού λαού, τον οποίο προσπάθησε, ανεπιτυχώς, να μετατρέψει σε όργανό του.

Έξι μήνες αργότερα θα ερχόταν το τέλος αυτής της μαύρης για τη χώρα περιόδου, όπου θα επερχόταν η "*λύτρωση*", ο Κωνσταντίνος θα κηρυσσόταν έκπτωτος και ο Βενιζέλος θα αναλάμβανε, εκ νέου, την πρωθυπουργία της χώρας, οδηγώντας την στη συμμετοχή στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ.

Η Ένωση της χώρας, στο τέλος τη περιόδου του Εθνικού Διχασμού τοποθετείται χρονολογικά την 14η Ιουνίου 1917. Την ημέρα εκείνη η *Νέα Εφημερίς*⁹¹, καθώς το γεγονός είναι πρόσφατο, δεν προλαβαίνει να έχει εκτενή αναφορά σε αυτό, παρά μόνο μια σύντομη επισήμανση πως ο Βασιλιάς Κωνσταντίνος θα δεχθεί τον Βενιζέλο και ο τελευταίος θα προχωρήσει «*εις σχηματισμόν Κυβερνήσεως*».

Το φύλλο της προηγούμενης ακριβώς ημέρας, της 13ης Ιουνίου, είναι χαρακτηριστικό του τρόπου με τον οποίο αντιμετώπισε η εφημερίδα, αλλά και γενικότερα οι βενιζελικές δυνάμεις, το γεγονός της λήξης της εμφύλιας διαμάχης και της τελικής επικράτησης του Βενιζέλου. Στο πρωτοσέλιδό της⁹², η εφημερίδα επιτίθεται λεκτικά τόσο στον Κωνσταντίνο όσο και στον απερχόμενο πρωθυπουργό Δημήτριο Γούναρη.

Κάνει λόγο για τη «*Θεία Τιμωρό Νέμεσις, να πλήττη τας κεφαλάς των ανοσίων στραγγαλιστών της εθνικής μας τιμής απαλλάττουσα το ιερόν έδαφος της Ελλάδος από της παρουσίας της σπείρας των επί τόσους μήνας εις βάρος αυτής οργιασάντων προδοτών*». Στη συνέχεια, αναφερόμενη στον Δημήτριο Γούναρη λέει πως «*ο πανάθλιος Γούναρης, ο απαίσιος ούτος πρωταγωνιστής της εθνικής επιβουλής του*

⁹¹ *Νέα Εφημερίς*. Φύλλο 14 Ιουνίου 1917.

⁹² *Νέα Εφημερίς*. Φύλλο 13 Ιουνίου 1917.

οποίου το όνομα θα προφέρεται μετά φρίκης και αποτροπιασμού από τας μελλούσας γενεάς» ήταν ένας από εκείνους οι οποίοι συνελήφθησαν και εξορίστηκαν.

Όσον αφορά, όμως, τον Κωνσταντίνο, η εφημερίδα φανέρωσε τα αισθήματα που διακατείχαν τους βενιζελικούς ελέω των διώξεων που είχαν υποστεί κατά την περίοδο αυτή. *«Μετά την έξωσιν του εθνοκτόνου Κωνσταντίνου»*, αναφέρει χαρακτηριστικά, *«ήρχισεν η εκδίωξις των επονειδίστων συνεργατών του και η επιβολή αυστηράς αστυνομικής επιτηρήσεως καθ' όλων εκείνων οίτινες ευρίσκοντο εις συνεννόησιν και συνεργασίαν μετά των πρωτεργατών της μυσσαράς εναντίον της Ελλάδος προδοσίας»*. Δικαιολογούσε και προανήγγειλε τα αντίποινα, των Βενιζελικών.

Μιλά, ακόμη για την ευκαιρία η οποία δίνεται στο ίδιο το Έθνος να ασχοληθεί με την ανασύνταξη των ηθικών και υλικών δυνάμεών του, η οποία παρεσχέθη *«Διά της αποκαθάρσεως του ιερού εδάφους της πατρίδος από τους βδελυρούς και ανόσιους προδότας των εθνικών των υποχρεώσεων»*.

Στο ίδιο μήκος κύματος η *Κρητική Επιθεώρησις*⁹³ αναφέρει με ιδιαίτερα γλαφυρό και πομπώδες ύφος πως *«Η Πατρίς σώζεται. Το Έθνος αναπνέει. Η Φυλή ανασύρεται από βαράθρου. Το Κράτος το Ελληνικόν το τόσον δεινώς ταλαιπωρηθέν μέχρι σήμερον υπό τα πλήγματα εθνοφθόρου διαιρέσεως, σήμερον ενοποιούμενον αναλαμβάνει την ισχύν του και κατέρχεται εις τον αγώνα τον τίμιον και ένδοξον»*.

Το κλίμα για το τέλος της μακράς περιόδου του Διχασμού ήταν πανηγυρικό τόσο στην Ελλάδα όσο και, ειδικότερα, στην Κρήτη. Το γεγονός, μάλιστα, πως ο ουσιαστικός νικητής της διετούς, σχεδόν, διαμάχης ήταν ο κρητικός πολιτικός Ελευθέριος Βενιζέλος έκανε τη συνθήκη ακόμη περισσότερο εορταστική για τον Τύπο της Κρήτης.

Το παραπάνω αποτυπώνεται στο προαναφερθέν φύλλο, όπου διαβάζουμε πως *«Και το σάλπισμα της γενικής αναγεννήσεώς μας βαρύηχον όσον και χαρμόσουνον έρχεται από χθες να πλήξη τα ώτα κάθε γνησίου Έλληνος, με την ανάληψιν της αρχής υπό του Εθνάρχου και μεγαλοϊδεάτου Κυβερνώντος ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ»*. Στη

⁹³ *Κρητική Επιθεώρησις*. Φύλλο 13^{ης} Ιουνίου 1917.

συνέχεια, μάλιστα, χαρακτηρίζεται ως «σιδηρούς και άκαμπτos εργάτης των μεγάλων Ονείρων του ελληνικού λαού και της Ελλάδος».

Η χώρα ήταν, πλέον, έτοιμη να βγει από τη μαύρη περίοδο του Εθνικού Διχασμού και να βαδίσει στα μονοπάτια της δόξας και πάλι. Και πράγματι, δεν άργησε να φανεί πως η πολιτική επιλογή του Βενιζέλου για να εισέλθει η χώρα στο πλευρό της Αντάντ υπήρξε ευεργετική για την Ελλάδα και τον ελληνισμό.

Είναι, πέραν του δέοντος, εμφανές πως η εφημερίδα, αναφερόμενη αρχικά προς τους αναγνώστες, φανέρωσε, μέσα από το πρωτοσέλιδό της όλα εκείνα τα συναισθήματα τα οποία είχαν καλλιεργηθεί κατά τη διάρκεια των δύο αυτών ετών. Με τον Βενιζέλο απόλυτο, πλέον, κυρίαρχο της ελληνικής πολιτικής σκηνής και μετά την εκθρόνιση του Κωνσταντίνου και την εξορία των πολιτικών του αντιπάλων, ο όποιος φόβος είχε δώσει τη θέση του στον θρίαμβο.

Το φύλλο, παράλληλα, της 16ης του Ιουνίου της *Νέας Εφημερίς*⁹⁴ είναι αφιερωμένο στην ομιλία του πρωθυπουργού της Γαλλικής Δημοκρατίας, Ριμπώ, σχετικά με την εκθρόνιση του Κωνσταντίνου. Ομιλία η οποία χαρακτηρίζεται μείζονος ιστορικής σημασίας για την Ελλάδα.

Εκείνο το οποίο οφείλουμε να αναφέρουμε, έχοντας αναγνώσει πλήθος άρθρων της *Νέας Εφημερίς*, είναι πως παράλληλα με τα κείμενα που αφορούν την κυβερνητική πολιτική, την αντίστοιχη πολιτική του Κωνσταντίνου, αλλά και τις κινήσεις του Βενιζέλου, η εφημερίδα κάνει σχεδόν συνεχή αναφορά στις κατά τόπους επιχειρήσεις των δύο μεγάλων πολεμικών συνδυασμών, της Αντάντ και των Κεντρικών Δυνάμεων.

Εκεί, στα πλαίσια της φιλοβενιζελικής πολιτικής και της υποστήριξης της θέσης υπέρ της Αντάντ, παρατηρούμε την αναφορά στις επιτυχίες της Αντάντ, με ιδιαίτερη αναφορά στις επιτυχίες της Αγγλίας πρωτίστως και, εν συνεχεία, της Γαλλίας. Οι δύο αυτές δυνάμεις, ιδιαίτερα δε η Αγγλία, όπως είδαμε και νωρίτερα είχαν περάσει στη συλλογική μνήμη των Ελλήνων ως πολύτιμοι σύμμαχοι, στους οποίους το Έθνος οφείλει μέρος της ελευθερίας του.

⁹⁴ *Νέα Εφημερίς*. Φύλλο 16 Ιουνίου 1917.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον, όμως, έχει η πολυάριθμη, σχεδόν καθημερινή, αναφορά στις αποτυχίες της Γερμανίας και, γενικότερα, της γερμανικής πλευράς και των Κεντρικών Δυνάμεων. Δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις που αφιερώνεται η πρώτη σελίδα της εφημερίδας, σχεδόν στο σύνολό της και ακολουθούμενη από πηχυαίους τίτλους όπως *"Μεγάλη ήττα της Γερμανίας"* ή *"Το τέλος της Γερμανίας"*, για να γίνει αναφορά στις αδυναμίες και τις αποτυχίες της.

Στο ίδιο, μπορούμε να πούμε, μοτίβο, ιδιαίτερα μετά το ξέσπασμα των Νοεμβριανών, κινήθηκε, κυρίως, η *Κρητική Επιθεώρησης*. Η τελευταία αναφέρεται στις συνέπειες τις πολιτικής του Κωνσταντίνου, ενώ μετά την τελική νίκη του Βενιζέλου και την ανάληψη της πρωθυπουργίας το καλοκαίρι του 1917, όταν και πρακτικά ολοκληρώθηκε η περίοδος του Εθνικού Διχασμού, δεν είναι λίγες οι αναφορές στον Κάιζερ.

Στο φύλλο της 23^{ης} Ιουνίου του 1917 στην *Κρητική Επιθεώρησης* διαβάζουμε μια γενική αποτίμηση την οποία κάνει η εφημερίδα σχετικά με τις κινήσεις και τις πρακτικές του Κωνσταντίνου, ενώ ψέγει τους οπαδούς του και αντιπάλους του Βενιζέλου, οι οποίοι πίστεψαν σε κάποιον ο οποίος *«ουδέποτε έπραξε υπέρ της πατρίδος»*.

Στο άρθρο με τίτλο *«Σε ποιον επιστεύσαμεν;»*⁹⁵ γίνεται αναφορά στη μανία που έχουν οι οπαδοί του Κωνσταντίνου και την αγάπη που τρέφουν προς το πρόσωπό του. Τέτοια, μάλιστα, η οποία δεν τους αφήνει, ακόμη και τώρα που ο Κωνσταντίνος δε βρίσκεται στη χώρα και ο Βενιζέλος είναι ο απόλυτος θριαμβευτής, να δουν την αλήθεια και να αντικρύσουν την πραγματικότητα κατάματα.

Σημειώνεται για τον Κωνσταντίνο πως *«απήλθεν ο τύραννος ο καταχρασθείς την πίστιν και αφοσίωσιν του λαού του, αδιαφορών ίσως εν τη μέθη του μίσους και του πάθους του, δια την εκ του Ελληνικού Θρόνου εκδίωξίν του [...] έως ότου ως άλλος Ιούδας εν τη πολιτική θρησκεία του Βενιζελισμού μίαν διέξοδον μόνον εύρη, την απαγχόνισιν ή τον εκ τύψεων συνειδητόν θάνατον»*.

Λόγια σκληρά, τα οποία καταδεικνύουν το μέγεθος της αντιπαλότητας, όπως και του μίσους μεταξύ βενιζελικών και αντιβενιζελικών το οποίο, όπως γίνεται φανερό,

⁹⁵ *Κρητική Επιθεώρησης*. Φύλλο 23^{ης} Ιουνίου 1917.

παρέμενε άσβεστο. Γεγονός, ωστόσο, το οποίο δεν προκαλεί εντύπωση, καθώς οι μνήμες από την περίοδο του Διχασμού ήταν ακόμη νωπές.

Τέλος, η εφημερίδα αναφέρεται σε αυτό το οποίο θεωρεί πως αξίζει στην Ελλάδα και τον λαό της, ο οποίος τίθεται, πλέον, προ των ευθυνών του, σχετικά με τις μελλοντικές του αποφάσεις⁹⁶. *«Το Έθνος έχει ανάγκη τιμίων διαχειριστών διά την περαιτέρω ζωήν του και οι πολίται πρέπει να μάθουν ποιους αρμόζει να ψηφίζουν»*.

Μία παρατήρηση και, ταυτόχρονα, παραίνεση και συμβουλή προς τον ελληνικό λαό, ώστε να ξεπεράσει και να αφήσει πίσω τις παθογένειες του παρελθόντος, οι οποίες τον είχαν οδηγήσει σε περίεργες και δύσκολες ατραπούς. Ωστόσο, όπως προφανώς, πολύ σύντομα φάνηκε, ο τρόπος με τον οποίο ψηφίζει ο ελληνικός λαός προέβαινε συχνά απέναντι στα πραγματικά συμφέροντα της χώρας. Η πολιτική πόλωση, η οποία γιγαντώθηκε την περίοδο του Διχασμού θα άφηνε βαθύ το στίγμα της στην ελληνική κοινωνία.

Ένα, ακόμη, χαρακτηριστικό στοιχείο για το πώς ο Κρητικός Τύπος αντιμετώπιζε τον Κωνσταντίνο είναι πως ο τελευταίος χαρακτηρίζεται *«μεγάλος εγκληματίας της εποχής μας»*, ενώ αποκαλείται απαξιωτικά ως *«Ντίνος»*⁹⁷ χωρίς να αναφέρεται το αξίωμα του. Η ειρωνική και μειωτική στάση της εφημερίδας προς τον έκπτωτο βασιλιά, αλλά και η σκληρή κριτική προς τον Γερμανό Αυτοκράτορα είναι στα πλαίσια της γενικότερης πολιτικής στάσης, αφενός υπέρ του Ελευθερίου Βενιζέλου και αφετέρου υπέρ της προσχώρησης της χώρας στο πλευρό της Αντάντ.

Είναι, ωστόσο, όπως παρατηρούμε, από τους πλέον ήπιους χαρακτηρισμούς που αποδόθηκαν σε έναν Βασιλιά, ο οποίος χαρακτηρίστηκε βάρβαρος και προδότης για το Έθνος που κυβερνούσε. Ήταν, ίσως, η ώρα τα παλαιά πάθη να ηρεμήσουν, αν και αυτό δε θα γινόταν σύντομα πραγματικότητα.

Θα έλεγε κάποιος πως ο τελευταίος χαρακτηρισμός είναι η λογική συνέχεια μίας σειράς αποφάσεων, πρακτικών και πολιτικών, αλλά και ωθήσεων, των δημοσιογράφων, οι οποίες οδήγησαν τον Τύπο του νησιού και, εν συνεχεία, τους

⁹⁶ Η αναφορά της εφημερίδας σχετικά με το ποιους «αρμόζει» να ψηφίζει ο ελληνικός λαός αποκτά τραγική διάσταση, όταν αναλογιστούμε και φέρουμε στη μνήμη μας το αποτέλεσμα των εκλογών της 1^{ης} Νοεμβρίου του 1920, όταν ο Ελευθέριος Βενιζέλος ηττήθηκε στην εκλογική αναμέτρηση, αν και είχε ποσοστό οριακά ανώτερο του 50%. Ο τότε ισχύων εκλογικός νόμος έδωσε τη νίκη στους αντιβενιζελικούς, γεγονός το οποίο με τη σειρά του οδήγησε στην επιστροφή του Κωνσταντίνου.

⁹⁷ *Νέα Εφημερίς*. Φύλλο 13^{ης} Νοεμβρίου 1917.

κατοίκους της Μεγαλονήσου να στραφεί απόλυτα απέναντι στον Βασιλιά Κωνσταντίνο, θεοποιώντας σχεδόν τον Ελευθέριο Βενιζέλο.

Όπως, βέβαια, απέδειξε η ίδια η ιστορία, η πολιτική του Ελευθερίου Βενιζέλου ήταν εκείνη η οποία θα έκανε την Ελλάδα λίγα χρόνια αργότερα, το καλοκαίρι του 1920, με τη Συνθήκη των Σεβρών, την «Ελλάδα των δύο ηπείρων και των πέντε θαλασσών». Ακόμη, όμως, και αυτές οι κατακτήσεις της χώρας δεν κατέστησαν ικανές να σβήσουν το μίσος ούτε, όμως, και να οδηγήσουν την Ελλάδα σε ένα καλύτερο αύριο, το οποίο περίμενε ο λαός της.

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος ήταν ο απόλυτος θριαμβευτής και μαζί του γιόρταζε ένα ολόκληρο νησί, οι σχέσεις του οποίου με τη “Μητέρα Ελλάδα” είναι άρρηκτες στα βάθη των αιώνων. Ταυτόχρονα, όμως, ήταν φανερό πως το μίσος το οποίο είχε γεμίσει τις καρδιές των Ελλήνων η περίοδος του Διχασμού παρέμενε ακόμη και οι πληγές θα έκαναν πολλά ακόμη χρόνια, για να κλείσουν.

Επίλογος

Η περίοδος του Εθνικού Διχασμού υπήρξε μία από τις πλέον επώδυνες για την ιστορία του ελληνικού κράτους. Για πρώτη φορά μετά την απελευθέρωσή τους από τους Οθωμανούς, οι Έλληνες βρίσκονταν ανοικτά ο ένας απέναντι στον άλλο, για κάτι το οποίο δεν αφορούσε άμεσα την ίδια τη χώρα και, αναμφίβολα, υπό άλλες συνθήκες δε θα μπορούσε να λογιστεί ως αιτία να ξεσπάσει μια εμφυλιοπολεμική κρίση στη χώρα.

Ουσιαστικά, τα προβλήματα, οι διαφορές και οι διενέξεις, εκείνες οι οποίες είχαν κρυφθεί πίσω από τις επιτυχίες των προηγούμενων ετών στους Βαλκανικούς Πολέμους, είχαν έρθει, πλέον, στην επιφάνεια. Η προσάρτηση της Ηπείρου, της Μακεδονίας και της Κρήτης βασικές κατακτήσεις των Βαλκανικών Πολέμων, είχαν καταφέρει να κατευνάσουν για λίγο τις διαφορές, καθώς το πανηγυρικό κλίμα της εποχής στεκόταν αρκετό, για να συγκρατήσει τη σύγκρουση δύο πολύ ισχυρών προσωπικοτήτων, όπως ο Ελευθέριος Βενιζέλος και ο Βασιλιάς Κωνσταντίνος.

Η Μεγάλη Ιδέα, όρος που πρωτακούστηκε από τα χείλη του Ιωάννη Κωλέττη το 1844, είχε σε μεγάλο βαθμό επιτευχθεί, με την προσάρτηση των παραπάνω περιοχών, οδηγώντας σε μια Ελλάδα που πλησίαζε εδαφικά τη σημερινή. Το γεγονός αυτό λειτούργησε μάλλον αρνητικά, καθώς ο στόχος που όριζε την οικονομική και εξωτερική πολιτική όλων των ελληνικών κυβερνήσεων των τελευταίων επτά (7), περίπου, δεκαετιών, έμοιαζε να τίθεται στο περιθώριο, σε μια προσπάθεια ανάδειξης της προσωπικής δύναμης.

Το ξέσπασμα, όμως, του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου στάθηκε αρκετό, για να καταρρεύσουν σε ελάχιστο χρονικό διάστημα όλα εκείνα τα οποία κρατούσαν ενωμένους τους Έλληνες. Η συμμετοχή της χώρας στον Πόλεμο τέθηκε άμεσα στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων μεταξύ της Ελλάδας και των ξένων Δυνάμεων, αλλά και μεταξύ της κυβέρνησης Βενιζέλου και του Βασιλέως Κωνσταντίνου.

Από πολύ νωρίς έγινε, όπως είδαμε, φανερό πως τα περιθώρια σύγκλισης των δύο ανδρών ήταν ελάχιστα, αν όχι μηδαμινά. Το ιδεολογικό και προσωπικό υπόβαθρο των δύο, σε συνδυασμό την ισχυρή προσωπικότητά τους θα οδηγούσαν, μοιραία, σε διαφωνία. Δε θα μπορούσε, άλλωστε να συμβεί κάτι διαφορετικό.

Όπως, άλλωστε χαρακτηριστικά αναφέρει ο Ζαβιτζιάνος για το ουσιώδες πρόβλημα ως προς την προσωπικότητα των δύο ανδρών *«Είχαμε το ατύχημα να έχουμε ένα Βασιλέα που θέλει να κάμει τον πρωθυπουργό και έναν πρωθυπουργό που θέλει να κάμει τον Βασιλέα»*. Η αντιπαλότητα έμεινε σε διαφωνία προσωπικοτήτων. Ο Βενιζέλος ποτέ δεν έθεσε θέμα πολιτειακό.

Ο Κωνσταντίνος κατηγορήθηκε για την συγγενική σχέση, που είχε με τον αυτοκράτορα της Γερμανίας, αφού είχε παντρευτεί την αδερφή του Κάιζερ, Σοφία. Βέβαια η Σοφία ήταν κοντά στη μητέρα της, κόρη της βασίλισσας Βικτωρίας, της Αγγλίας, ενώ δεν είχε καλές σχέσεις, με τον αδερφό της, από τότε που βαπτίστηκε χριστιανή ορθόδοξη. Επίσης, λόγω της στρατιωτικής του εκπαίδευσης, στην Ανώτερη στρατιωτική Σχολή, του Βερολίνου, θεωρούσε την υπεροχή τη στρατιωτικής μηχανής της Γερμανίας στον πόλεμο δεδομένη. Πίστευε επίσης στο σενάριο της ανακωχής, λόγω εξάντλησης φυσικών πόρων.

Θεωρήθηκε, ότι η στάση ουδετερότητας που αποφάσισε να κρατήσει ήταν μόνο κατ' επίφαση, διατηρώντας μυστική αλληλογραφία με τη γερμανική αυλή. Δεν μπορούσε, ωστόσο, να ταχθεί ανοικτά υπέρ και να τεθεί στο πλάι των Κεντρικών Δυνάμεων, ελέω της διαφαινόμενης συμμαχίας με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, γεγονός που ο ελληνικός λαός και ο ίδιος, δε θα δεχόταν σε καμία περίπτωση.

Από την άλλη πλευρά, ο Βενιζέλος τασσόταν ανοικτά και δίχως κανένα δισταγμό υπέρ της συμμετοχής της χώρας στον Πόλεμο και, συγκεκριμένα, στο πλευρό των συμμαχικών Δυνάμεων της Αντάντ. Θεωρούσε, μάλιστα, απολύτως αναγκαία και απαραίτητη την κίνηση αυτή από πλευρά Ελλάδος, καθώς ήταν απόλυτα σίγουρος και τελικά, επαληθεύτηκε για τη νίκη της Αντάντ.

Μέσα από αυτή την επιλογή έβλεπε τα οφέλη για τη χώρα, η οποία θα μπορούσε όχι μόνο να ανακτήσει νέα εδάφη, αλλά και την παλιά της αίγλη, γινόμενη και πάλι η ισχυρή δύναμη των Βαλκανίων, έχοντας τη δυνατότητα να ορίζει μόνη της τη μοίρα της.

Τα γεγονότα που ακολούθησαν τη διάσταση απόψεων των δύο ανδρών καθόρισαν την πολιτική σκηνή της χώρας, δημιουργώντας συνθήκες δύσκολες, οι οποίες θα την ακολουθούσαν, έμμεσα έστω, τα επόμενα χρόνια. Η περίοδος των Νοεμβριανών αποτελεί, ενδεχομένως, το καλύτερο παράδειγμα σχετικά με τα

αποτελέσματα και τις συνέπειες που είχε η εμφύλια διαμάχη στο εσωτερικό της ελληνικής κοινωνίας. Το μίσος και η οργή κυριάρχησαν και οι δύο πλευρές βρέθηκαν αντιμέτωπες, σαν να βρίσκονται σε έναν πραγματικό πόλεμο.

Η εκθρόνιση του Κωνσταντίνου και η επικράτηση της πολιτικής του Βενιζέλου ήταν το επιστέγασμα της διετίας 1915 - 1917, αλλά και μία εικόνα της Ελλάδας που ακολουθούσε. Μιας Ελλάδας που παρόλο τις επιτυχίες που ακολούθησαν τη συμμετοχή της στον πόλεμο και τις προσαρτήσεις εδαφών που έφερε η Συνθήκη των Σεβρών, το μίσος παρέμενε άσβηστο, γεγονός που αποδεικνύεται από όσα ακολούθησαν τη Μικρασιατική Καταστροφή και έφτασαν ως και τα μέσα της δεκαετίας του 1930.

Στη διαμάχη αυτή και τον διχασμό που επικράτησε στην ελληνική κοινωνία, ο Τύπος, ιδιαίτερα ο αθηναϊκός, διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο. Είδαμε πώς λειτούργησε υπέρ της μίας ή της άλλης πλευράς, για να αναδείξει τις θέσεις είτε του Βενιζέλου είτε του Παλατιού και να καταδείξει την ορθότητα αυτών.

Η επικράτηση, όμως των αντιβενιζελικών δυνάμεων στην πρωτεύουσα ήταν εμφανής και αναμενόμενη, αν λάβουμε υπόψιν τα δεδομένα που δημιουργήθηκαν στην πόλη των Αθηνών. Αυτός ήταν, ουσιαστικά, ο λόγος για τον οποίο ο Βενιζέλος όχι απλά κατέφυγε στη Θεσσαλονίκη, αλλά και εξέδιδε, πρακτικά, την *Εφημερίδα της Προσωρινής Κυβερνήσεως* από την ιδιαίτερη πατρίδα του, τα Χανιά.

Ο διχασμός, λοιπόν, της κοινωνίας ήταν δεδομένος. Οι εφημερίδες, όπως είδαμε, λειτούργησαν σε πολλές περιπτώσεις αποτρεπτικά και αποτέλεσαν τροχοπέδη σε οποιαδήποτε προσπάθεια σύγκλισης των απόψεων και άμβλυνσης των εντάσεων. Κάθε άλλο, μάλιστα, καθώς η όξυνση των διαφορών προήλθε, συχνά, μέσα από τα άρθρα που δημοσιεύτηκαν κατά τη διάρκεια της δύσκολης αυτής περιόδου.

Ο αντιβενιζελικός Τύπος προσπάθησε, από μέρους του, με κάθε μέσο να μειώσει τον Βενιζέλο ως προσωπικότητα, να τον καταδείξει ως προδότη της χώρας του και, κυρίως, ως τον άνθρωπο που με τις πράξεις και την πολιτική του έχει όχι μόνο προκαλέσει τον διχασμό στους Έλληνες, αλλά ριψοκινδυνεύει την ίδια την ασφάλεια της χώρας και των πολιτών της.

Υπερβολές γίνανε όμως και από τις δύο πλευρές. Ο ρεβανσισμός επικράτησε.

Ο Τύπος της Κρήτης παρουσιάζει και κρατά μία συγκεκριμένη στάση απέναντι στα γεγονότα του Εθνικού Διχασμού. Ακόμη και στο Ηράκλειο, έδρα του βασικού, εν Κρήτη, πολιτικού αντιπάλου του Βενιζέλου, η εφημερίδα *Νέα Εφημερίς* τάσσεται εμφανώς στο πλευρό του Βενιζέλου, θεωρώντας αυτονόητη την επιλογή της προσχώρησης στο πλευρό της Αντάντ, ώστε να αποφευχθεί ο βουλγαρικός κίνδυνος, αλλά και, πρωτίστως, η όποια πιθανότητα συμμαχίας με τους Οθωμανούς.

Τα φύλλα της εν λόγω εφημερίδας είναι πολύ σημαντικά, από ιστορικής απόψεως, για να καταλάβουμε το μέγεθος της αντιπαλότητας μεταξύ βενιζελικών και αντιβενιζελικών. Η συνεχής υποστήριξη του Βενιζέλου και της πολιτικής του, η μείωση και, πολλές φορές, η ειρωνική στάση απέναντι στον Κωνσταντίνο και την ελληνική κυβέρνηση αποτελούσε τον κανόνα.

Πρόκειται για μια φανερά φιλοβενιζελική εφημερίδα, η οποία αποτυπώνει σε μεγάλο βαθμό τον τρόπο με τον οποίο αντιμετώπισε το νησί της Κρήτης τα γεγονότα της περιόδου του Εθνικού Διχασμού. Το φύλλο της εφημερίδας στο τέλος της περιόδου αυτής, όταν πλέον η καθολική επικράτηση του Βενιζέλου ήταν μια πραγματικότητα και η εκθρόνιση του Κωνσταντίνου, σε συνδυασμό με την εξορία των μελών της απελθούσης κυβέρνησης γεγονός, είναι ενδεικτική του κλίματος της εποχής.

Δεν ήταν, όμως, μόνο η *Νέα Εφημερίς*. Στην *Ιδη*, την *Ημερησία* και, ακόμη περισσότερο την *Κρητική Επιθεώρησης*. Ο Εθνικός Διχασμός και τα εν Αθήναις τεκταινόμενα θορύβησαν από πολύ νωρίς τους Κρήτες, οι οποίοι έβλεπαν πως η κόντρα του Βενιζέλου με τον Κωνσταντίνο κάθε άλλο παρά ευνοϊκή μπορεί να είναι για την Κρήτη. Εξάλλου η Μεγαλόνησος ήταν εκτεθειμένη σε οποιοδήποτε ναυτικό αποκλεισμό.

Το γεγονός αυτό αποδεικνύεται από το γεγονός πως ήδη λίγους μήνες πριν το "επίσημο" ξέσπασμα της κρίσης, μετά τις παραιτήσεις των κυβερνήσεων Βενιζέλου, η αίσθηση της απομόνωσης της Κρήτης και των δυσμενών συνεπειών που έρχονται, ελέω της στάσης του Παλατιού απέναντι στον Βενιζέλο, αποτυπώνονται στον κρητικό Τύπο.

Ιδιαίτερα στην περίπτωση της *Κρητικής Επιθεώρησης*, η στάση την οποία κρατά η εφημερίδα, καταδεικνύει σε μεγάλο βαθμό, τη γενικότερη αίσθηση η οποία επικρατούσε στη κρητική κοινωνία. Τουλάχιστον, στο κομμάτι εκείνο το οποίο ήταν απόλυτα ταγμένο στον Βενιζέλο.

Εκεί, φαίνεται πως τα Νοεμβριανά παίζουν έναν πολύ σημαντικό ρόλο και αποτελούν ορόσημο στην προσέγγιση της κοινωνικής και πολιτικής κατάστασης η οποία επικρατούσε στη χώρα και που, ταυτόχρονα, άμεσα ή και έμμεσα, επηρέαζε την Κρήτη. Είναι η χρονική στιγμή όπου οι προτεραιότητες αλλάζουν, καθώς η ελπίδα για αποφυγή του εμφύλιου αλληλοσπαραγμού είναι πια παρελθόν.

Ως εκ τούτου, ο Κωνσταντίνος βρίσκεται, πλέον, αντιμέτωπος με τον κρητικό Τύπο, ο οποίος του αποδίδει την απόλυτη, σχεδόν, ευθύνη για τον εμφύλιο αλληλοσπαραγμό, καθώς και την κοινωνική και πολιτική κατάσταση στην οποία έχει περιπέσει η χώρα, λόγω των επιλογών του.

Ο *Εσπερινός Ταχυδρόμος*, νεοσύστατη εφημερίδα των Χανίων, από δικηγόρο μας προκαλεί εντύπωση. Και για την ίδρυση της από δικηγόρο αλλά και σαν έτος ιδρύσεως, λίγο πριν την έναρξη του Εθνικού Διχασμού. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για μελλοντική έρευνα θα ήταν αν υπήρξαν και ποιες ήταν οι εφημερίδες ή οι εκδότες που χρηματοδοτήθηκαν για αγώνα υπέρ της μίας ή άλλης θέσης.

Η επικράτηση του Ελευθερίου Βενιζέλου, η κήρυξη του Κωνσταντίνου ως έκπτωτου, η καταδίκη των πρακτικών και των πράξεων της Γερμανίας και του ίδιου του Κάιζερ αποτέλεσαν μόνιμο θέμα αναφοράς στον Τύπο της Κρήτης. Πλέον, η στήριξη προς τον Βενιζέλο ήταν απόλυτη, όμως παράλληλα η αναγκαιότητα και η προτροπή για συμμετοχή στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ, παρουσιαζόταν όχι απλά επιτακτική, αλλά δεδομένη.

Οι θέσεις του Βενιζέλου είχαν επικρατήσει, όπως ακριβώς και εκείνος επικράτησε στη διαμάχη του με τον Κωνσταντίνο. Η Ελλάδα έβγαινε από μια διετή δοκιμασία εμφύλιας διαμάχης, οι πληγές της οποίας θα την ακολουθούσαν και τα επόμενα χρόνια, με αποκορύφωμα το τέλος της Μικρασιατικής Εκστρατείας, τη Μικρασιατική Καταστροφή και τα δεινά που έφερε σε κοινωνικό, πολιτικό και οικονομικό επίπεδο.

Δεινά που είχαν τις ρίζες τους στη διαμάχη των ετών 1915 - 1917, καθώς οι μνήμες και το μίσος άργησαν, δυστυχώς για την Ελλάδα, να σβήσουν.

Βιβλιογραφικές αναφορές

A) Εφημερίδες

- *Εσπερινός Ταχυδρόμος*. Χανιά. Διαθέσιμο στο: <http://arxeiomnimon.gak.gr/browse/resource.html?tab=tab02&id=164963>
- *Ημερησία*. Χανιά. Διαθέσιμο στο: <https://srv-web1.parliament.gr/library.asp?item=41655>.
- *Ιδη*. Ηράκλειο Κρήτης. Διαθέσιμο στο: <https://srv-web1.parliament.gr/library.asp?item=38387>.
- *Κρητική Επιθεώρησης*. Ρέθυμνο Κρήτης. Διαθέσιμο στο: <https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/f/d/4/metadata-1503476926-44037-26450.tkl>.
- *Νέα Εφημερίς*. Ηράκλειο Κρήτης. Διαθέσιμο στο: <http://vikelaia-epapers.heraklion.gr/εφημερίδες/>
- *Φύλλο της Προσωρινής Κυβερνήσεως της Θεσσαλονίκης*. Χανιά. Διαθέσιμο στο: <https://www.greek-language.gr/>

B) Βιβλία και άρθρα

- Βεντήρης, Γ. (1970). *Η Ελλάδα του 1910-1920*, εκδ. β', Αθήνα: Ίκαρος.
- Βερέμης, Θ. (2004). *Βαλκάνια: από τον 19ο ως τον 21ο αιώνα δόμηση και αποδόμηση κρατών*, Αθήνα: Πατάκης.
- Γιαννουλόπουλος, Γ. (1999). *Η Ευγενής Μας Τύφλωσις. Εξωτερική πολιτική και "εθνικά θέματα" από την ήττα του 1897 έως τη μικρασιατική καταστροφή*, εκδ. β', Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Δορδανάς, Στρ. (2013). "Ο πόλεμος στα χαρτιά": Η διπλωματία του "ελληνο-γερμανικού άξονα" κατά τη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου. "Ιστορίες Πολέμου στη Νοτιοανατολική Ευρώπη: Μια προσέγγιση στη διαχρονία. Διεθνές επιστημονικό συνέδριο με αφορμή τα 100 χρόνια από τους Βαλκανικούς Πολέμους (1912-13), Αθήνα 7 – 9 Νοεμβρίου 2013.
- Ζαβιτζιάνος, Κ. (1946). *Αι αναμνήσεις του εκ της ιστορικής διαφωνίας Βασιλέως Κωνσταντίνου και Ελευθερίου Βενιζέλου: όπως την έζησε (1914-1922)*.

- *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* (1977), "Τόμος ΙΓ΄: Νεώτερος Ελληνισμός από το 1833 έως το 1881", Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* (1977), "Τόμος ΙΔ΄: Νεώτερος Ελληνισμός από το 1881 έως το 1913", Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* (1978), "Τόμος ΙΕ΄: Νεώτερος Ελληνισμός από το 1913 έως το 1941", Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Λευκοπαρίδης, Ξ. (επιμ.) (1965). *Στρατηγού Π. Γ. Δαγκλή: Αναμνήσεις - Έγγραφα - Αλληλογραφία. Το Αρχείο του*, τ. Β΄, Αθήνα: Βιβλιοπωλείο Ε. Γ. Βαγιονάκη.
- Μαυρογορδάτος, Γ. Θ. (2016). *1915: Ο Εθνικός Διχασμός*, Αθήνα: Πατάκης.
- Μαυρογορδάτος, Γ. Θ. (χ.χ.). *Μελέτες και κείμενα για την περίοδο 1909-1940*, Αθήνα-Κομοτηνή, Σάκκουλας.
- Μουρέλος, Γ. (1982). "*Η Προσωρινή Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης και οι σχέσεις της με τους Συμμάχους. (Σεπτέμβριος 1916 - Ιούνιος 1917)*". *Μνήμων*, 8, 150-188. doi: <https://doi.org/10.12681/mnimon.230>.
- Μπογδανίδης, Κ. (2019). «*Ο Διχασμός, η κυβέρνηση Βενιζέλου και η απόλυση του δημάρχου Ηρακλείου*». Διαθέσιμο στο: <https://www.patris.gr/2019/09/28/o-dichasmos-i-kyvernisi-venizeloy-kai-i-apolysi-toy-dimarchoy-irakleioy/>.
- *Ουδετερότητα και Εθνικός Διχασμός*. Διαθέσιμο στο: [https://www.greek-language.gr/digitalResources/literature/education/greek_history/?subpoint=15#prettyPhoto\[mixed\]/7/](https://www.greek-language.gr/digitalResources/literature/education/greek_history/?subpoint=15#prettyPhoto[mixed]/7/).
- Παπαδημητρίου, Δ. (1991). *Ο τύπος και ο διχασμός: 1914-1917*. Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (ΕΚΠΑ).
- Σβολόπουλος, Κ. (1992). *Η ελληνική εξωτερική πολιτική*, Αθήνα: Εστία.
- Σβολόπουλος, Κ. (1999). *Ελευθέριος Βενιζέλος: 12 μελετήματα*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Σβολόπουλος, Κ. (2003)¹⁰. *Η ελληνική εξωτερική πολιτική. 1900-1945*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας».
- Στεφάνου, Στ. (επιμ.) 1981. *Ελευθερίου Βενιζέλου. Τα κείμενα: Η ζωντανή Ιστορία της δραματικής περιόδου του Έθνους 1909 - 1935*, τ. Β΄. Αθήνα: Λέσχη Φιλελευθέρων - Μνήμη Ελ. Βενιζέλου.
- Τούντα - Φεργάδη, Α. (2017). "*Η άποψη του ελληνικού Τύπου για την εγκαθίδρυση της προσωρινής Κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης*". *Βαλκανικά*

Σύμμεικτα, 18, Θεσσαλονίκη: Περιοδική έκδοση του Ιδρύματος Μελετών Χερσονήσου του Αίμου.

- Τούντα - Φεργαδή, Α. (1996). *Θέματα ελληνικής διπλωματικής ιστορίας. 1912 - 1940*. Αθήνα: Σιδέρης.
- Τσιριγώτης, Δ. (2013). *Νεότερη και σύγχρονη ελληνική ιστορία: διεθνείς σχέσεις και διπλωματία*, Αθήνα: Ποιότητα.

Παράρτημα

Επιπλέον αποσπάσματα άρθρων εφημερίδων της εποχής

Βενιζελικές

«Δεν θέλουν να εννοήσουν ότι πρόκειται περί εντελώς εξαιρετικής προσωπικότητας, ήτις φέρει από φύσεως την σφραγίδα της υπεροχής και της διαφοράς από τον κοινόν ανθρώπινον τύπον. Επιμένουν να αγνοούν ότι έχουν ενώπιόν των εν αληθές ηθικόν όρος, άβατον εις τα ηθικά των μέσα»; (Πατρίς, 27-3-1915).

«Η προσωποποίησις της δυνάμεως του λαού. Η εκδήλωσις της αιωνίας ευρωστίας της ελληνικής φυλής. Ο δυνατός, όστις εξήρθη υπεράνω προσώπων. Η θέλησις του λαού, ήτις απέβλεπεν εις το κοινόν, το γενικόν, το ολοκληρωτικόν συμφέρον. Ο πέλεκυς της βουλήσεως του Έθνους, όστις κατέρριψε τα είδωλα και εστερέωσε νέους θεούς, την Ισότητα, την Αξίαν, την Εργασίαν, την Ηθικήν, το Σθένος. Ο ανήρ, όστις εκεί ένθα οι άλλοι δεν έβλεπαν ειμή ρερίπια μόνον και τέφραν, αυτός ανένρε γρανιτώδη και ασάλευτα θεμέλια, ίνα στερεώση την νέαν Ελλάδα». (Εστία, 14-4-1915).

Αντιβενιζελικές

«Ο επαναστάτης του Θερίσσου, ο ηθικός δολοφόνος του πρίγκηπος Γεωργίου, ο υπονομευτής της Δυναστείας του, ο ασεβής αναρχικός και στασιαστής κατά του βασιλέως Κωνσταντίνου, ο απεμπολητής των εθνικών συμφερόντων και απαρνητής των εθνικών δικαιωμάτων, κείται πολιτικός νεκρός υπό τας αράς ολοκλήρου του Έθνους». (Σκριπ, 24-9-1915)

«...Ενεδρεύων ως όφεις από της πρώτης ημέρας της πτώσεως του, εξήλθε χθες από τους τελματώδεις φράκτας του ο Μέγας Αναρχικός, ολόσωμος, στυγνός, συρίζων απαισίως, χύνων τους αφρούς της λύσεως του δεξιά και αριστερά και διασκορπίζων το δηλητήριό του προς πάσαν διεύθυνσιν». (Σκριπ, 23-10-1915).

Αποσπάσματα από το υπόμνημα του Βενιζέλου προς τον Κωνσταντίνο στις 17 Ιανουαρίου 1915, όπου αναφέρεται στην πιθανή παράδοση της περιοχής Δράμας - Καβάλας προς όφελος των επιδιώξεων της Ελλάδας.

Αθήναι, τη 17η Ιανουαρίου 1915.

Μεγαλειότατε,

Η Υμετέρα Μεγαλειότης έλαβε ήδη γνώσιν της απαντήσεως της Ρουμανικής Κυβερνήσεως εις την πρότασιν ημών προς δράσιν απο κοινού εις βοήθειαν των Σέρβων. Η απάντησις αύτη σημαίνει, νομίζω, ότι η Ρουμανία θα αρνηθή πολεμικών μεθ' ημών σύμπραξιν, εφ' όσον ταύτης δεν θα μετείχε και η Βουλγαρία. Και αν δε δεχθώμεν ότι θα ηρκείτο εις επίσημον δήλωσιν ουδετερότητος της Βουλγαρίας απέναντι κοινής Ελληνορουμανικής συμπράξεως μετά των Σέρβων, είναι απίθανον όλως, ότι η τοιαύτη επίσημος δήλωσις της Βουλγαρίας θα ηδύνατο να επιτευχθή. Άλλωστε και το Επιτελείον δεν φαίνεται ευρίσκον απολύτως επαρκή ασφάλειαν εις την Ελληνοσερβικήν σύμπραξιν, εφ' όσον η Βουλγαρία θα ίστατο κατά μέρος, έστω και μετά δήλωσιν ουδετερότητας, ήν προδήλως θα παραβιάσει ευθύς ως εύρη συμφέρον εν τούτω. [...]

Η παραχώρησις της Καβάλας είναι βεβαίως θυσία οδυνηροτάτη, αισθάνομαι δε αίσθημα βαθυτάτου ψυχικού άλγους εισηγούμενος αυτήν. Αλλά δεν διστάζω να την προτείνω ευθύς ως λάβω υπ' όψιν τίνα εθνικά ανταλλάγματα πρόκειται να εξασφαλισθώσι διά της θυσίας ταύτης. Έχω το αίσθημα, ότι αι παραχωρήσεις εν Μικρά Ασία ων εισηγητής εγένετο ο σερ Έδουαρδ Γκρέν, δύνανται, αν μάλιστα υποβληθώμεν εις θυσίας προς την Βουλγαρίαν, να λάβουν έκτασιν τοιαύτην, ώστε εις την εκ των νικηφόρων πολέμων προελθούσαν διπλήν Ελλάδα να προστεθή, άλλη μία εξ ίσου μεγάλη και όχι βέβαια ολιγώτερον πλουσία Ελλάς.

[...]

Αλλ' εάν ο Ελληνικός ούτος πληθυσμός δύναται να υπολογισθή εις τριάκοντα χιλιάδας ψυχών, ο Ελληνικός πληθυσμός του διεκδικουμένου παρ' ημών τμήματος της Μικράς Ασίας ανέρχεται εις οκτακοσίας και πλέον χιλιάδας ψυχών, είναι δηλαδή ασφαλώς εικοσιπενταπλάσιος του παραχωρηθησομένου. Επί πλέον ως ήδη ανέπτυξα εν τω

προηγούμενω υπομνήματί μου, η παραχώρησις του τμήματος της Δράμας-Καβάλας θα γίνη υπό τον ρητόν όρον, ότι η Βουλγαρική Κυβέρνηση θα εξαγοράση τας περιουσίας πάντων εκείνων, όσοι θα θελήσουν να μεταναστεύσουν εκ του παραχωρηθησομένου μέρους. Ουδ' αμφιβάλλω ότι πάντες μέχρις ενός οι ομογενείς του μέρους τούτου, εκποιούντες τας περιουσίας αυτών, θα σπεύσουν, να μεταναστεύσουν προς την αναδημιουργηθησομένην εν Μικρά Ασία Νέαν Ελλάδα, αυξάνοντες και ενισχύοντες τον Ελληνικόν αυτής πληθυσμόν.

Υπό τοιούτους όρους, Μεγαλειότατε. πιστεύω ακραδάντως ότι πρέπει να τεθή κατά μέρος πας δισταγμός. Τοιαύτη ευκαιρία οία η σήμερον εμφανιζομένη, είναι δύσκολον και όλως απίθανον να παρουσιασθή και πάλιν εις τον Ελληνισμόν όπως καταρτίση αρτίαν την εθνικήν αυτού υπόστασιν. Εάν δεν μετάσχωμεν του πολέμου, οιαδήποτε και αν είναι η έκβασις αυτού, χάνεται δι' ημάς οριστικώς κατά ανθρώπινον υπολογισμόν, ο Ελληνισμός της Μικράς Ασίας. Εάν μεν νικήση η Τριπλή Συνεννόησις θα διανεμηθούν αι Δυνάμεις αυτής, είτε μόναι, είτε μετά της Ιταλίας και την Μικράν Ασίαν μετά της λοιπής Τουρκίας. Εάν, δε, νικήση η Γερμανία, μετά της Τουρκίας, όχι μόνον αι εκδιωχθείσαι ήδη εκ Μικράς Ασίας 200.000 Ελλήνων δεν θα έχουν ελπίδα τινά επιστροφής εις τας εστίας των, αλλά και ο αριθμός των εκδιωχθησομένων εισέτι δύναται να λάβη τρομακτικές διαστάσεις. Εν πάση περιπτώσει η επικράτησις του Γερμανισμού θα ασφαλίση εις αυτόν την απορρόφησιν ολοκλήρου της Μικράς Ασίας. [...]

Οι εν τω Επιτελείω φαίνονται παραδόξως μη ελκόμενοι ισχυρώς εκ των απόψεων τούτων. Φοβούνται, ως λέγουσιν, αφ ενός την δυσχέρειαν της διοικήσεως τοσαύτης εκτάσεως Νέων Χωρών, αφ'έτερου δε μήπως διά της μετοχής μας εν τω πολέμω, καταπονηθώμεν περισσότερο, αφ' όσον θα καταπονηθούν οι Βούλγαροι και μήπως ούτοι επωφεληθώσι μετά τον πόλεμον της καταστάσεως ταύτης όπως επιτεθώσι καθ' ημών. Την πρώτην δυσχέρειαν ουδείς δύναται να παραγνωρίση. Αλλά νομίζω η δυσχέρεια αύτη δεν δύναται να μας αγάγη όπως παραιτηθώμεν της πραγματοποιήσεως των εθνικών μας ιδανικών κατά την μοναδικήν ευκαιρίαν ήτις παρουσιάζεται εις ημάς σήμερον.

[...] δύσκολον είναι ν' ασφαλισθώμεν από παντός κινδύνου συνομολογούντες δια το διάστημα τούτο ρητήν συμμαχίαν μετά των Δυνάμεων της Τριπλής Συνεννοήσεως επί τη βάσει της οποίας αύται θα εβοήθουν ημάς, εάν κατά το διάστημα τούτο προσεβαλλόμεθα υπό της Βουλγαρίας,

Το επ' εμοί νομίζω ότι και άνευ τοιαύτης συμφωνίας ουδέν θα είχομεν να φοβηθώμεν εκ μέρους της Βουλγαρίας την επιούσαν ευτυχούς εκβάσεως του πολέμου, εις ον από κοινού θα μετείχομεν. Η Βουλγαρία θα ήτο και αυτή απησχολημένη από την οργάνωσιν των νέων επαρχιών, ας θα απέκτα. Εάν δε εμώραινεν αυτήν ο Κύριος, ώστε να θελήση να μας επιτεθή ουδεμία αμφιβολία ότι η Σερβία, η οποία, και συμμαχικήν υποχρέωσιν έχει προς ημάς και λόγους ευγνωμοσύνης δια την προς αυτήν συμπεριφοράν μας και βαρύτατα θα φέρη την απώλειαν της Μακεδονίας υπέρ της Βουλγαρίας, θα συμπράξη μεθ' ημών όπως και πάλιν καταβιβάσωμεν την επηρμένην βουλγαρικήν οφρύν και περιορίσωμεν αυτήν εις όρια, καθιστώντα αυτήν του λοιπού όλως ακίνδυνον.

Σημειωτέον άλλως τε ότι και δια της παραχωρήσεως της -Καβάλας ουδεμία υπάρχει βεβαιότης ότι η Βουλγαρία θα δεχθή να εξέλθη της ουδετερότητος όπως συμπράξω μεθ' ημών και των Σέρβων. Είναι πιθανόν ότι θα προβάλη είτε να λάβη τας παραχωρήσεις ταύτας ως αντάλλαγμα απλώς της ουδετερότητός της, είτε να γίνη η παραχώρησις εις αυτήν από -τούδε και προ του τέλους του πολέμου και ανεξαρτήτως επομένως της εκβάσεως αυτού. Ουδέτερον δε των όρων τούτων θα ηδυνάμεθα να δεχθώμεν. Αλλ' εάν επί τέλους ματαιωθή η μετοχή ημών εις τον πόλεμον εξ υπαιτιότητος των Βουλγάρων, θα διατηρήσωμεν τότε ακαιραίαν την φιλίαν και συμπάθειαν της Τριπλής Συνεννοήσεως.

[...] Πρέπει επί πλέον να προστεθή, ότι η όλη εξέλιξις των πραγμάτων και η πρότασις όπως αναγνωρισθώσιν ημίν ευρύταται εδαφικαί παραχωρήσεις εν Μικρά Ασία αποδεικνύει δι εμέ ανενδοιάστως ότι η επιδειχθείσα ζωτικότης της Νέας Ελλάδος εφείλκυσεν επ' αυτής την εμπιστοσύνην ωρισμένων Δυνάμεων, αίτινες θεωρούσιν αυτήν ως σπουδαίον παράγοντα αναπλάσεως εν τη Ανατολή, καθ' ην στιγμήν το Τουρκικόν Κράτος καταρρέει.

Η υποστήριξις των Δυνάμεων τούτων θα παράσχη ημίν όλα τα οικονομικά και διπλωματικά μέσα, όπως αντιμετωπίσωμεν πάσαν δυσχέρειαν συμφυή προς την τοσούτον απότομον αύξησιν ημών. Ερειδομένη επί της υποστηρίξεως ταύτης η Ελλάς θα δυνηθή να βαδίση στερεώς εν τη νέα θαυμαστή σταδιοδρομία, ήτις ανοίγεται προ αυτής. Εις την Υμετέραν Μεγαλειότητα, τελούσαν ευτυχώς έτι εν όλη τη ακμή της ανδρικής ηλικίας, θα δοθή όχι μόνον να δημιουργήσετε διά της σπάθης Υμών την Μεγαλειτέραν Ελλάδα, αλλά, και να στερεώσετε το στρατιωτικόν κατόρθωμα, δι' αρτίας

*πολιτικής οργανώσεως του νέου Κράτους και να παραδώσετε αυτό εις τον διάδοχον
Υμών όταν επιστή το πλήρωμα του χρόνου, αφού συντελέσητε έργον τόσον υπερφυσώς
μέγα, όσον εις ολίγους εδόθη βασιλείς να επιτελέσουν.*

*Της Υμετέρας
Μεγαλειότητος
ευπειθέντατος θεράπων
ΕΛΕΥΘ. Κ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ*